

**Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Döwlet gullygy
akademiýasy**
**Suw serişdeleri we daşky gurşaw boýunça USAID-iň sebitleýin
taslamasy**

Suw serişdeleri boýunça amaly sapaklar

(Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Döwlet gullygy akademiýasynyň
diňleýjileri üçin gollanma)

UOK 628+631.6

Suw serişdeleri boýunça amaly sapaklar. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Döwlet gullygy akademiýasynyň diňleýjileri üçin okuw Gollanmasy – A.: TDNG, 2023.

“Suw serişdeleri boýunça amaly sapaklar” atly okuw Gollanmasynda howanyň üýtgeýän şertlerinde suw gollarynyň häzirki wagtdaky ýagdaýy, “Suw serişdelerini toplumlaýyn dolandyrmagyň” esaslary, suw serişdelerini dolandyrmak babatynda halkara kanunçylyk ýörelgileri, Ýurduň suw serişdeleriniň deňagramlylygyny üpjün etmekde Türkmenistanyň strategiýa maksatlary we meseleleri, suw hojalygy boýunça Milli maksatnamalar we olaryň halk hojalygy üçin ähmiýeti, suw gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän kanunçylyk esasy ýaly meselerine garalyp, ekologiýa howpsyzlygy we suw obýektlerini hapalamakdan, zibillenmekden we egsilmekden gorap saklamagyň birnäçe degerli ugurlary salgy berilýär. Amaly sapaklar suw serişdeleriniň nazary esaslary boýunça diňleýjileriň alan bilimini berkitmekligi üpjün edýär. Geçirilýän her tema boýunça amaly sapagyň aryrynda diňleýjileriň alan bilimini barlamak üçin test soraglary berilýär.

“Suw serişdeleri boýunça umumy okuwlary” atly okuw Gollanmasy Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Döwlet gullygy akademiýasynyň diňleýjileri şeýle hem suw hojalyk meseleleri bilen iş salyşýan döwlet gullukçylary üçin niýetlenen.

Giriş

Hormatly G. Berdimuhammedowyň “Paýhas çeşmesi” atly kitabynda “Ýigide mün dürli hünär hem az”; “Ata keşbi ogla halal”; “Bir keşbi bar, hor bolaz”; “Hünärli ýigit, miweli agaç”; “Hünärli zor, hünärsiz hor”; “Bilmeyän zadyňy kitapdan sora”; “Hünär – akar bulak; bilim – ýanar çyrag”; “Işin ussasy okamak”; “Ylymsyz bir ýaşar, ylymly - mün” ýaly türkmen halkynyň we ata-babalarymyzyň ylyma, bilime, hünäre garaýşyny görkezýän pähim-paýhasy siňen dür-däne sözlerini berlen.

Biziň ata-babalarymyzyň suwa hormat goýup, ýaşawyşyň çeşmesi, tebigatyň bize beren peşgeşi hökmünde garapdyrlar.

Hormatly Türkmenistanyň Prezidenti Arkadagly Serdarymyzyň ýolbaşçylygynda Ýurduň durmuş-ykdysady ösüşini, ekologiýa howpsyzlygyny üpjün etmek üçin ähli suw gorlarymyzy netijeli we aýawly peýdalanmak boýunça uly il bähbitli we ýurt ähmiýetli işler amala aşyrylýar.

Suw gorlaryny ylmy esasda netijeli we aýawly peýdalanmak üçin taýýarlanýan hünärmenleriň okuw standartlary ýyl-ýyldan kämilleşdirilýär. Türkmenistan howa şertleriniň üýtgemegini nazara alyp, ykdysadyýetiň hemme pudaklaryny durnukly ösdürmek üçin halkara tejribelerini ornaşdyrmak ýollaryndan ugur alýar. Durnukly ösüş üpjün etmegiň ugurlarynyň biri “Suw serişdelerini bir bitewileşdirip (integrirlenen, toplumlaýyn) dolandyrmak (SSBD)” bolup durýar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň karary bilen “Howanyň üýtgemegi boýunça Türkmenistanyň milli strategiýasy” kabul edildi. Bu Strategiýada howanyň global häsiýetde üýtgemegine uýgunlaşmagyň esasy ädimleriniň biri hökmünde “Suw serişdelerini bir bitewileşdirip (integrirlenen, toplumlaýyn) dolandyrmagyna (SSBD)” geçmek ýoly bellenen. Şeýle hem, bu ugurda halkara hyzmatdyslyklary ýola goýmak bellenen. Şol sebäpli, Ýurdumyzda suw serişdelerini, şeýle hem Merkezi Aziýa döwletleriniň bähbitleri üçin, döwletara suw obýektlerini hapalamakdan, zibillenmekden we egsilmekden ygtybarly goramagy üpjün etmek boýunça işler alnyp barylýar.

Şonuň üçin, suw serişdelerini toplumlaýyn dolandyrmagyň häzirki zaman dünýä tejribelerini ornaşdyrmak we ýaş hünärmenleriň taýýarlyk derejesini ýokarlandyrmak döwür talap edýär.

Durnukly ösüş üpjün etmek babtynda Türkmenistan dünýä jemjyýeti bilen bilelikde hereket edýär. Suw serişdelerini dolandyrmak boýunça Birleşen Milletler Guramasynyň Ösüş Maksatnamasyny durmuşa geçirmek işleri Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynyň bölegi bolan Türkmenistanyň Oba hojalyk toplumyny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin maksatnamasy we suw hojalygy boýunça meýilnamasy esasynda geçirilýär.

1-nji amaly sapak

Tema: «Türkmenistanyň suw gollary we pudaklar bilen ulanylyşy»

Soraglar

1. Türkmenistanyň suw gollary we esasy pudaklar bilen ulanylyşy.
2. Suw serişdelerini sarp edijiler we ulanyjylar.

1. Türkmenistanyň suw gollary we esasy pudaklar bilen ulanylyşy

Türkmenistanyň suw baýlyklarynyň esasy çeşmeleri derýalardyr. Ýurduň esasy iri derýalaryna Amyderýa, Murgap, Tejen we Etrek derýalary degişlidir. Uly derýalarymyz öz gözbaşyny Türkmenistanyň çäklerinden daşyndaky daglyklardan alýarlar. Türkmenistanyň suw gollarynyň takmynan ortaça mukdarlay 1-nji tablisada berlen [2].

1-nji tablisada

Türkmenistanyň suw gollary

T/b	Suw çeşmeleriniň ady	Suw gollary, mln.m ³
	Derýa akymynyň kepillendirilen suwlary:	
1.	Amyderýa	21600
2.	Murgap, Tejen, Etrek derýalary	1530
3.	Kiçi derýajyklar, çeşmeler we kãrizler	400
4.	Ýerüstüniň wagtlaýyn akarlary	776
5.	Ýerasty süýji suwlary	1293
6.	Jemi ýylda täzelenip duran süýji suwlarynyň mukdary	25599

1-nji tablisada berlen suw mukdarlary ýylda täzelenip duran süýji suw gollaryna degişlidir.

Türkmenistanyň serhetüsti derýalarynyň suw gollarynda paýlary 2-nji tablisada berlen.

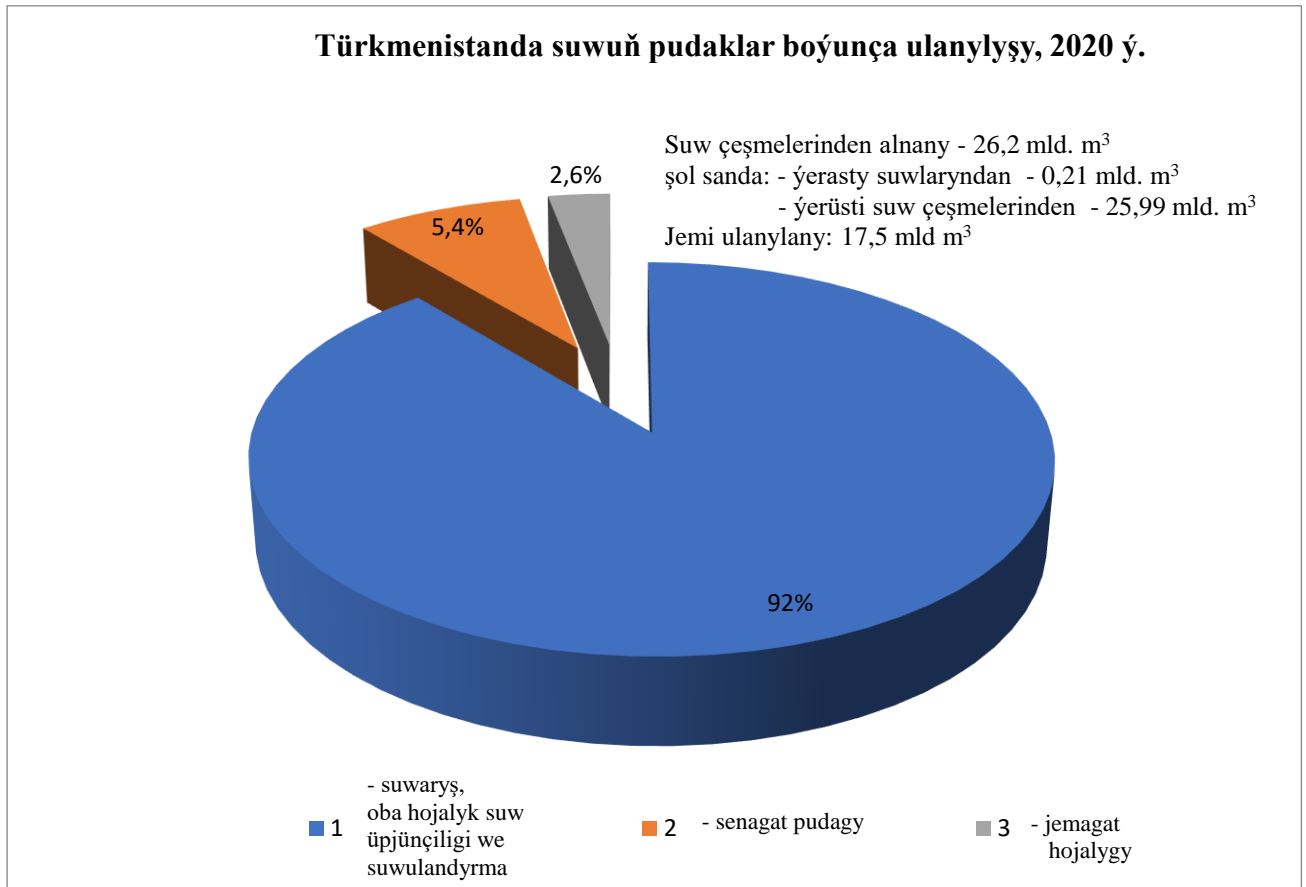
2-nji tablisada

Türkmenistanyň serhetüsti derýalarynyň suw gollarynda paýlary

Deýalaryň ady	Derýalaryň suw gollarynda paýlary, %
Amyderýa	94,0
Murgap	4,4
Tejen	1,0
Etrek	0,3
Kiçi derýajyklar	0,3
Jemi	100,0

Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň pudaklarynda suwuň sarp edilişi

Türkmenistanda suw gurlarynyň mukdary ýylyň gelşine baglylykda üýtgeýär. Türkmenistanda suw gurlarynyň esasy bölegi, 90 % gowragy, oba hojalygynda ekinleri suwarmak üçin ulanylýar. Türkmenistanda suwuň pudaklar boýunça ulanylyşy 1-nji suratda görkezilen [3].

3-nji surat. Türkmenistanda suwuň pudaklar boýunça ulanylyşy

2. Suw serişdelerini sarp edijiler we ulanyjylar

Suw üpjünçilik meselelerinde suwdan peýdalanyjylar adaty iki topara bölünýär: suwy sarp edýänler we suwy ulanýanlar [2].

Çeşmelerden suwuň belli bir bölegini alyp sarp edýän pudaklar birinji topara degişlidir. Bu pudaklarda sarp edilýän suwuň bir bölegi senagat we oba hojalyk önümleriniň düzümine girip, bir bölegi bugaryp ýitýär we jemlenip sarp edilýän suwuň gaýdyp gelmeýän mukdaryna deň bolýar. Suwuň galan bölegi hapalanýar. Suwy sarp edijilere senagat, oba hojalyk pudaklary we şäherleriň, obalaryň suw üpjünçilik hojalygy degişlidir.

Ikinji topardaky suwdan peýdalanyjylar suwy çeşmelerden almaýarlar we ony belli bir şertlerde ulanýarlar. Bular ýaly pudaklara gidroenergetika, suw ulaglary, balykçylyk hojalygy, rekreasiýa we syýahatçylyk degişlidir.

Suwdan peýdalanylýan pudaklarda suwuň sarp edişi biri birinden tapawutlydyr. Suwdan peýdalanylýan pudaklaryň birnäçesi ýylyň dowamynda deň mukdarda suw

ulanýan bolsa (senagat, şäherleriň we obalaryň suw üpjünçilik hojalygy, elektrobeketler we başgalar) beýleki bölegi ýylyň dowamynda üýtgeýän suw mukdaryna mätäçdir (suwarymly ekerançylyk, balykçylyk hojalygy).

Mysal üçin, suwarymly ekerançylykda suwuň köp mukdary ekinleriň ösüş döwründe, balykçylyk hojalygy üçin balyklaryň işbil taşlap köpeliýän döwründe gerek bolýar.

Halk hojalygynyň pudaklarynda suwuň sarp edilişi diňe pasyl we aýlar boýunça üýtgemän, eýsem, gije-gündiziň dowamynda-da deň däldir. Bu bolsa pudaklaryň arasynda suw baýlyklaryny paýlamak meseleleriniň çözüdini çylşyrymlaşdyrýar.

Ilat sanynyň we halk hojalygynyň pudaklarynyň çalt ösmegi netijesinde, olaryň arasynda suw baýlyklarynyň paýlanylmagynyň diňe mukdar boýunça däl-de, eýsem, hil boýunça-da aýratyn ähmiýetiniň bardygyny belläp geçmeli.

Ilatyň agyz suwy bilen üpjünçiligi üçin diňe ýokary hili bolan agyz suwuň standartlaryna gabat gelýän suw peýdalanylmalydyr [1]. Hili boýunça pesräk suwlary senagatda we oba hojalygynda ekinleri suwamak üçin hem peýdalanmak bolar. Hidroenergetika we suw ulaglary suwuň hiline uly talap bildirmeýär.

Halk hojalygynyň dürli pudaklarynyň suwuň hiline bolan talaplary kesgitlenen hem-de standartlarda, kadalarda we düzgünlerde berlen. Şular ýaly ilatyň suw üpjünçilik hojalygynda ulanylýan suwuň hiline bolan talaplary “Agyz suwunyň standartlarynda” berlendir.

Senagat kärhanalarynda, suwarymly ekerançylykda we energetikada suwuň hiline goýulýan talaplar dürlüligi bilen tapawutlanýar.

Pudaklaryň suw üpjünçilik meselelerine garalanda, suw çeşmeleriniň akymynyň sazlanandygy hem nazara alynmalydyr, sebäbi suw üpjünçiligi gerek wagtda we gerek mukdarda bolmalydyr.

Şäherleriň, obalaryň, energetika we senagat kärhanalaryň suw bilen üpjünçiligi üznüksiz bolmalydyr. Suw üpjünçiligi gysga döwrüň içinde togtadylaýsa, pudaklaryň ykdysady tarapdan uly zyýan çekmegi mümkin.

Suw obýektleriň dynç alyş maksatlary üçin peýdalanmak (rekreasiýa) tertibi Türkmenistanyň Suw kodeksiniň 51-nji maddasynda bellenen.

Dürli pudaklarda ulanylýan suwuň mukdar we hil kadalary Türkmenistanyň standartlarynda, gurluşyk kadalarynda we düzgünlerinde berilýär.

Edebiýat:

1. Türkmenistanyň Suw kodeksi. 2016 ý.
2. Kurtowezow G.D. Suw gorgalaryny köptaraplaýyn ulanmak. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012, 264 s.
3. Türkmenistanyň ýyllyk statistiki neşirleri 2017-2021-nji ýyllar.

1-nji amaly sapak boýunça bilimi barlamak üçin test soraglary

1-nji test soragy

Türkmenistanyň serhetüsti derýalarynyň suw gollarynda paýlary boýunça kiçelýän tertipde bellenen orunlary boýunça berlen jogaplar getirlen. Şolardan dogry berlen jogaby belläň.

- 1-nji orunda - Amyderýa; 2-nji orunda - Murgap; 3-nji orunda - Tejen; 4-nji orunda – Etrek.
- 1-nji orunda - Murgap; 2-nji orunda - Amyderýa; 3-nji orunda - Tejen; 4-nji orunda – Etrek.
- 1-nji orunda - Amyderýa; 2-nji orunda - Etrek; 3-nji orunda - Tejen; 4-nji orunda – Murgap.
- 1-nji orunda - Murgap; 2-nji orunda - Tejen; 3-nji orunda - Amyderýa; 4-nji orunda – Etrek.
- 1-nji orunda - Etrek; 2-nji orunda - Tejen; 3-nji orunda - Amyderýa; 4-nji orunda – Murgap.

2-nji test soragy

Aşakda Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň suwy sarp ediji we ulanyjy pudaklary berlen. Şolardan suwy sarp ediji pudaklary belläň.

- oba hojalyk pudagy
- senagat
- şäherleriň, obalaryň suw üpjünçilik hojalygy
- energetika
- gidroenergetika
- balykçylyk hojalygy
- rekreasiýa we syýahatçylyk
- suw ulaglary

3-nji test soragy

Aşakda Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň suwy sarp ediji pudaklary berlen. Şolardan suwy iň köp mukgarda sarp edýän pudagy belläň.

- senagat
- oba hojalyk pudagy
- şäherleriň, obalaryň suw üpjünçilik hojalygy
- energetika

1-nji amaly sapak boýunça
bilimi barlamak üçin test soraglarynyň dogry jogaplary

1-nji test soragy

Türkmenistanyň serhetüsti derýalarynyň suw gorkarynda paýlary boýunça kiçelýän tertipde bellenen orunlary boýunça berlen jogaplar getirlen. Şolardan dogry berlen jogaby belläň.

- ✓ 1-nji orunda - Amyderýa; 2-nji orunda - Murgap; 3-nji orunda - Tejen; 4-nji orunda – Etrek.
- 1-nji orunda - Murgap; 2-nji orunda - Amyderýa; 3-nji orunda - Tejen; 4-nji orunda – Etrek.
- 1-nji orunda - Amyderýa; 2-nji orunda - Etrek; 3-nji orunda - Tejen; 4-nji orunda – Murgap.
- 1-nji orunda - Murgap; 2-nji orunda - Tejen; 3-nji orunda - Amyderýa; 4-nji orunda – Etrek.
- 1-nji orunda - Etrek; 2-nji orunda - Tejen; 3-nji orunda - Amyderýa; 4-nji orunda – Murgap.

2-nji test soragy

Aşakda Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň suwy sarp ediji we ulanyjy pudaklary berlen. Şolardan suwy sarp ediji pudaklary belläň.

- ✓ oba hojalyk pudagy
- ✓ senagat
- ✓ şäherleriň, obalaryň suw üpjünçilik hojalygy
- ✓ energetika
  - gidroenergetika
  - balykçylyk hojalygy
  - rekreasiýa we syýahatçylyk
  - suw ulaglary

3-nji test soragy

Aşakda Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň suwy sarp ediji pudaklary berlen. Şolardan suwy iň köp mukgarda sarp edýän pudagy belläň.

- senagat
- ✓ oba hojalyk pudagy
  - şäherleriň, obalaryň suw üpjünçilik hojalygy
  - energetika

2-nji amaly sapak

Tema: Ykdysadyýetiň pudaklarynyň suwa bolan talaplary.

Soraglar

1. Jemagat hojalygynyň suw mukdaryna bolan talaplary.
2. Senagat pudagynyň suw mukdaryna bolan talaplary.

1. Jemagat hojalygynyň suw mukdaryna bolan talaplary

Adamyň suwa bolan köptaraply islegini kanagatlandyrmak üçin gije-gündiziň dowamynda 200 litr suw ýeterlikdir. Uly şäherlerde ondan başga-da, hyzmat ediş kärhanalaryň işi üçin 100 litr we ýene-de şolar ýaly mukdarda bolan suw, şäher arassaçylygyny saklamak üçin gerekdir.

Şäherleriň we obalaryň suw üpjünçilik hojalygynda peýdalanylýan suwuň mukdary gurluşyk kadalarynyň we düzgünleriniň esasynda ilatyň sanyna, klimat we ýaşaýyş şertlerine görä kesgitlenilýär. Häzirki wagtda ulanylýan kadalaryň käbiri 1-nji tablisada berilýär.

1-nji tablisa

Şäherleriň we obalaryň suw üpjünçilik hojalygynda agyz suwundan peýdalanmanyň kadalary

T/b	Ýaşaýyş şertleri	Suwuň kadalary, <i>l/sut</i> , 1 adama
1.	Sowuk we gyzgyn suw üpjünçilik ulgamy, lagym (kanalizasiýa)	275-400
2.	Suw üpjünçilik ulgamy, lagym, gaz bilen suw gyzdyryjy enjamlar, wannalar	180-200
3.	Suw üpjünçilik ulgamy, lagym	125-150
4.	Suw üpjünçilik we lagym ulgamlary bolmadyk ýagdaýda	30-50

Hojalygyň sarp edýän suwunyň mukdary ýylyň dowamynda üýtgeýär. Suwuň köp mukdary tomus aýlarynda we az mukdary gýşda sarp edilýär.

Şäherleriň we obalaryň suw üpjünçilik hojalygynda ulanylýan suwuň hili

Ilatyň suw üpjünçiligi birinji nobatda durýar. Türkmenistanyň suw kanunçylygynyň esasy ýörelgeleriniň biri ilatyň suwa bolan deň elýeterlilikini üpjün etmek (Türkmenistanyň Suw kodeksiniň 4-nji maddasynyň 3-nji bendi).

Agyz suwy we hojalyk-durmuş suw üpjünçiligi, şeýle hem ilatyň beýleki hajatlary üçin, olardaky suwuň hili Türkmenistanyň bellenen döwlet standartlaryna laýyk gelýän suw obýektleri berilýär (Türkmenistanyň Suw kodeksiniň 47-nji maddasynyň 1-nji bendi).

Ilatyň suw üpjünçiligi üçin köp halatlarda ýerasty süýji suwlary ulanýarlar. Agyz suwunyň hilini pese düşürmän saklamak üçin «Agyz suwunyň standartlary» peýdalanylýar.

Agyz suwunyň standartlarda suwdaky goşantlarynyň (duzlaryň, himiki maddalaryň, bakteriýalaryň, mikroorganizmleriň we başga serişdeleriň) rugsat edilýän çäkleri berilýär. Suwuň hili dürli taraplardan häsiýetlendirilýär:

- bakterial hili tarapdan;
- fiziki hili tarapdan;
- himiki hili tarapdan;
- toksiki hili tarapdan;
- organoleptiki hili tarapdan.

Duzlaryň mukdary 1000 mg/l -den ýokary bolmaly däl, şol sanda :

- hloridler – 350;
- sulfatlar – 500;
- suwuň gatylygy – 7 (mg.ekw/l).

Suwuň organoleptiki häsiýetleriniň rugsat edilýän çäklerini belläp geçeliň:

- ysy – 2 baldan uly bolmaly däl;
- tagamy – 2 baldan uly bolmaly däl;
- reňki – 20 C⁰-dan uly bolmaly däl;
- bulançaklygy – 1,5 mg/l uly bolmaly däl.

Sarp edilýän suwuň mukdary şäher we oba ilatynyň sanyna, adam başyna ulanylýan suwuň mukdaryna we şol ýeriň ýaşayş şertlerine baglydyr.

Şäher we oba ilatynyň ýylyň dowamynda sarp edýän suwunyň mukdary aňlatma bilen hasaplanylýar:

$$W_{k.h.}^y = 365 \cdot (N_s \cdot q_s + N_{ob} \cdot q_0) \cdot 10^{-6}$$

bu ýerde:

$W_{k.h.}^y$ – hojalygyň ýylyň dowamynda sarp edýän suwunyň mukdary, mln.m³;

N_s we N_{ob} – şäher we oba ilaty, müň adam sanyna;

q_s we q_0 – şäher we obada kadalara laýyklykda bir adam üçin gije-gündiziň dowamynda gerek bolan suw mukdary, litrde.

Bir aýyň dowamynda ulanylýan suwuň mukdaryny aňlatma bilen hasaplap bolar

bu ýerde:

$$W_{k.h.}^{ay} = W_{k.h.}^y / 12,$$

$W_{k.h.}^{ay}$ – bir aýyň dowamynda sarp edilýän suwuň mukdary, mln. m³.

2. Senagat pudagynyň suw mukdaryna bolan talaplary

Senagatyň çykarýan 1 tonna önümi üçin 100-lerçe, 1000-lerçe esse kân suw sarp edilýär. Senagatda ulanylýan suwuň mukdary köp zatlar baglydyr:

- suwuň ulanylyşynyň görnüşine;
- çykarylýan önümiň görnüşine;
- önümçiligiň tehnologiýasyna;
- senagatda ulanylýan suw üpjünçilik ulgamyna.

Suwuň ulanylyşynyň birnäçe görnüşleri bardyr:

- çig mal hökmünde ulanmak (mysal üçin, her dürli azyk harytlarynda: gazlandyrylan we gaplanan agyz suwy, konserwirlenen önümleriň düzümine goşmak; zawodlarda: kerpiç, beton taýýarlamakda we ş.m.);
- gyzdyrmak ýa-da sowatmak üçin (gradirnilerde, jaýlaryň ýyladyş ulgamlarynda we ş.m.);
- materiallary ýuwmak we arassalamak üçin;
- materiallary transportirmek üçin we ş.m.

Önümiň görnüşine görä senagatda sarp edilýän suwuň mukdary 1-nji tablisada görkezilýär.

1-nji tablisa

Önümiň görnüşine görä senagatda sarp edilýän suwuň mukdary

T/b	Önümiň görnüşü	Önümiň 1 tonnasynda sarp edilýän suwuň mukdary, m^3 - da
2.	Nebit (gaýtadan işlenende)	30-50
3.	Polat	50-150
4.	Çoýun	150-200
5.	Kagyz	200-400
6.	Himiki dökünler	300-600
7.	Nah matalar	300-1000
8.	Sintetiki önümler	2500-5000

Senagatyň önümçilik tehnologiýasyndan başga-da suw serişdeleri arassaçylyk üçin, iş ýerlerini tämiz ýagdaýda saklamak, jaýlaryň içini ýuwmak, agaçlary, gülleri, senagat kärhanalarynyň ýerlerinde ekinleri suwurmak üçinem ulanylýar.

Senagatda ulanylýan suwuň mukdary önümçilik tehnologiýasyna baglydyr. Senagatda ulanylýan suwsuz tehnologiýalar sarp edilýän suwuň mukdaryny has-da azaldýar. Mysal üçin, sowatmak işlerinde suwuň deregine howa ýa-da gaz hem peýdalanyp bolýar. Senagatda sarp edilýän suwuň mukdaryna suw üpjünçilik ulgamlarynyň görnüşlerem uly täsir edýär.

Senagat pudagynyň zawod-fabriklerinde hem-de kärhanalarynda gönüleýin, aýlaw we utgaşdyrylan suw üpjünçilik ulgamlary ulanylýar.

Gönüleýin we aýlaw suw üpjünçilik ulgamlarynda sarp edilýän suw mukdarlary 2-nji tablisada görkezilen.

Senagat önümleriniň käbir görnüşlerini çykarmak üçin sarp edilýän suwuň mukdary

T/b	Önümiň görnüşi	Gönüleýin suw üpjünçilik ulgamynda ulanylýan arassa suwuň mukdary, m^3	Aýlawly suw üpjünçilik ulgamynda ulanylýan suwuň mukdary	
			arassa suw, m^3	arassalanan hapa suwlar, m^3
1.	1 t beton plitalar	5,8	1,3	4,5
2.	1 t sement	17	1,4	15,6
3.	1 metr mata	1,26	0,13	1,13
4.	1 t benzin	20,6	0,6	20
5.	1 sany awtomobil pokryşkasy	5,7	0,8	4,9
6.	silikat kerpiji (1000 sany)	5,4	1,6	3,8
7.	1 t kagyz	350	8,5	265
8.	1000 m^2 aýna	109	33	76
9.	1 t kükürt kislotasy	77	5	72

Senagatda sarp edilýän suwuň mukdary, belläp geçişimiz ýaly, önümiň görnüşine, mukdaryna, suw üpjünçilik ulgamynyň PTK-e baglydyr. Gönüleýin suw üpjünçilik ulgamy bilen işleýän senagat kärhanasynyň sarp edýän suwunyň mukdaryny aňlatma bilen hasaplap bolar:

$$W_s^y = (N \cdot q / n_s) \cdot 10^{-3},$$

bu ýerde:

- y
 W_s –ýylyň dowamynda sarp edilýän suwuň mukdary, $mln m^3$;
 N – zawodyň ýylyň dowamynda çykarýan önümi, $miň t$;
 Q – 1 tonna önümi almak üçin sarp edilýän suwuň mukdary, m^3 ;
 n_s – suw üpjünçilik ulgamynyň peýdaly täsir koeffisiýenti.

Edebiýat:

4. Türkmenistanyň Suw kodeksi. 2016 ý.
5. Kurtowezow G.D. Suw gorlaryny köptaraplaýyn ulanmak. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012, 264 s.
6. Türkmenistanyň ýyllyk statistiki neşirleri 2017-2021-nji ýyllar.

2-nji amaly sapak boýunça bilimi barlamak üçin test soraglary

1-nji test soragy

Aşakda Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň suwy sarp ediji we ulanyjy pudaklary berlen. Şolardan haýsy pudagyň suw üpjünçiligi birinji nobatda durýandygyny belläň.

- oba hojalyk pudagy
- senagat
- şäherleriň, obalaryň suw üpjünçilik (jemagat) hojalygy
- energetika
- gidroenergetika
- balykçylyk hojalygy
- rekreasiýa we syýahatçylyk
- suw ulaglary

2-nji test soragy

Şäherleriň, obalaryň suw üpjünçilik (jemagat) hojalygyklarynda sarp edýän suwuň mukdarlary kesgitlemekde haýsy maglumatlar hasaba alynýandygy barada jogaplar berlen. Şolardan dogry berlen jogaby belläň.

- şäher we oba ilatynyň sany, şol ýeriň ýaşaýyş şertleri we kadalarda bellenen adam başyna ulanylýan suwuň mukdary
- şäher we oba ilatynyň diňe sany
- şäherleriň, obalaryň tutýan meýdanlary we ilat sany
- kadalarda bellenen adam başyna ulanylýan suwuň mukdary

3-nji test soragy

Senagat kärhanalarynda sarp edýän suwuň mukdarlary kesgitlemekde haýsy maglumatlar hasaba alynýandygy barada jogaplar berlen. Şolardan dogry berlen jogaby belläň.

- senagat kärhanasynyň tutýan meýdany
- önümiň görnüşi, kadlarda önümiň birligine sarp edilýän suwuň mukdary, ýylda öndürýän önümiň mukdary hem-de suw üpjünçilik ulgamynyň peýdaly täsir koeffisiýenti
- senagat kärhanasynda işleýän adamlaryň sany
- senagat kärhanasynyň ykdysady görkezijileri

2-nji amaly sapak boýunça

bilimi barlamak üçin test soraglarynyň dogry jogaplary

1-nji test soragy

Aşakda Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň suwy sarp ediji we ulanyjy pudaklary berlen. Şolardan haýsy pudagyň suw üpjünçiligi birinji nobatda durýandygyny belläň.

- oba hojalyk pudagy
- senagat
- ✓ şäherleriň, obalaryň suw üpjünçilik (jemagat) hojalygy
  - energetika
  - gidroenergetika
  - balykçylyk hojalygy
  - rekreasiýa we syýahatçylyk
  - suw ulaglary

2-nji test soragy

Şäherleriň, obalaryň suw üpjünçilik (jemagat) hojalygylarynda sarp edýän suwuň mukdarlary kesgitlemekde haýsy maglumatlar hasaba alynýandygy barada jogaplar berlen. Şolardan dogry berlen jogaby belläň.

- ✓ şäher we oba ilatynyň sany, şol ýeriň ýaşaýyş şertleri we kadalarda bellenen adam başyna ulanylýan suwuň mukdary
  - şäher we oba ilatynyň diňe sany
  - şäherleriň, obalaryň tutýan meýdanlary we ilat sany
  - kadalarda bellenen adam başyna ulanylýan suwuň mukdary

3-nji test soragy

Senagat kärhanalarynda sarp edýän suwuň mukdarlary kesgitlemekde haýsy maglumatlar hasaba alynýandygy barada jogaplar berlen. Şolardan dogry berlen jogaby belläň.

- senagat kärhanasynyň tutýan meýdany
- ✓ önümiň görnüşi, kadlarda önümiň birligine sarp edilýän suwuň mukdary, ýylda öndürýän önümiň mukdary hem-de suw üpjünçilik ulgamynyň peýdaly täsir koeffisiýenti
  - senagat kärhanasynda işleýän adamlaryň sany
  - senagat kärhanasynyň ykdysady görkezijileri

3-nji amaly sapak

Tema: Ykdysadyýetiň pudaklarynyň suwa bolan talaplary

1. Oba hojalygy.

1. Oba hojalygy

Türkmenistanyň oba hojalygynda suw serişdeleri ekinleri suwarmak, maldarçylyk fermalary, oba hojalyk toplumyna degişli bolan önümleri gaýtadan işleýän kärhanalary suw bilen üpjün etmek üçin ulanylýar. Suw serişdeleriniň esasy bolegi, 92 % töweregi suwarymly ekerançylykda ekinleri suwarmak üçin ulanylýar [1]. Türkmenistanda 1,8 mln. ga toweregi ýerler suwarylýar. Bu ýerlere suw ýetirmek we ekilýän ekinleri suwarmak üçin münlerçe kilometr suwaryş akabalary hem-de ýerleriň melioratiw ýagdaýyny kadaly derejede saklamak üçin şonça zeýkeş-şor suw akabalary gurlan.

Ekinlere berilýän suwaryş suwunyň mukdary ýerleriň toprak-howa we gidrogeologiýa şertlerine, suwaryş usulyna hem-de ekininiň biologik aýratynlyklaryna bagly. Suwaryş suwunyň mukdarlary “Türkmenistan boýunça oba hojalyk ekinleriniň suwaryş düzgüni” atly kadalarda berilýär [2]. Türkmenistanda ekinleri ösdürip ýetişdirmek üçin bellenen suwaryş kadalarynyň ortaça mukdarlary 2-nji tablisada berilýär.

Suwuň belli bir böleginiň suwaryş ulgamlarynda ekin meýdanynda suwaryş işleri geçirilende ýitýändigini bellemeli. Şol sebäpli, ekinleri suwarmak üçin sakada alynýan suw mukdary 1-nji tablisada berlenden has ýokary bolýar.

1-nji tablisa

Türkmenistanda ekinleri ösdürip ýetişdirmek üçin bellenen suwaryş kadalarynyň ortaça mukdarlary (ýerüsti suwaryş üçin)

№/№	Ekinleriň ady	Suwaryş kadasynyň ortaça mukdary, m ³ /ga
1.	Ot-íymlik ekinler	8100
2.	Arpa, bugdaý	5300
3.	Gök ekinler	12600
4.	Bakja ekinler	5300
5.	Miweli baglar	8500
7.	Üzüm	6000
8.	Ýeralma	5000
9.	Aralyk ekinler	4500
10.	Gowaça	7000

Bellik. Aralyk ekinlere: mäs, künji, jöwen, süle, günebakar we şuna meñzeşler degişli.

Ekinleri suwarmak üçin sarp edilýän suwuň mukdaryny aňlatma bilen hasaplap bolar:

$$W_{nt} = F_{nt} \times M,$$

bu ýerde:

W_{nt} - ekinleri suwarmak üçin sarp edilýän suwuň mukdary, m^3 ;

F_{nt} – ekininiň tutýan arassa (netto) meýdany, ga;

M – kada boýunça 1 ga ekine berilmeli suwaryş suwunyň mukdary, m^3/ga .

Suwaryş ulgmlrynda bolýan suw ýitgilerini hasaba alnanda ekini suwarmak üçin sakadan berilmeli suwuň mukdary aňlatma bilen hasaplanýar:

$$W_{br} = F_{nt} \times M / \eta,$$

bu ýerde:

W_{br} - suwaryş ulgmlrynda suw ýitgilerini hasaba alnanda ekini suwarmak üçin sakadan alynmaly suwuň mukdary, m^3 ;

η – suwaryş ulgamynyň peýdaly täsir koeffisiýenti.

Suwaryş çeşmelerinden ekin meýdanlaryna suw suwaryş ulgamlaryň kömegi bilen ýetirilýär. Çeşmelerden alnan suwuň bir bölegi suwaryş ulgamlarynda ýitýär (süzülme, bugarma we tehniki ýitgiler). Köne suwaryş ulgamlarynyň peýdaly täsir koeffisiýenti (PTK) 0,5-0,6-a deň, örtükli suwaryş ulgamlarynda 0,7-0,8 we turbalardan geçýän ulgamlarynda bolsa 0,9-0,95. Şonuň üçin çeşmelerden alynýan suwuň mukdary ekinlere gereginde has köpdür.

Dünýä tejribesinde ulanylýan suwaryş usullary şu aşakdakylara bölünýär:

- ýeriň üstünden suwarmak;
- emeli ýagyş ýagdyrýan enjamlar we gurallar bilen suwarmak;
- ýeriň astyndan suwarmak;
- damja arkaly suwarmak .

Ýeriň üstünden suwarmak usullarynyň häzirki döwürde giňden ýaýrandygy sebäpli, bu usul hemme döwletlerde esasy suwaryş usuly hökmünde peýdalanylýar. Ýerüsti suwaryş usullary ulanylanda haýyrsyz ýitýän suwuň mukdary 15–35% töweregidir (keşleriň aýagujynda taşlanýan suw ýitgileri, topragyň aşaky gatlaklaryna siňýän we bugarma netijesinde emele gelyän ýitgiler). Ýerüsti suwaryş usullary ulanylanda ýerleriň tekizlenilişine üns berilse, keşlere we zolaklara suw deň mukdarda turbajyklar ýa-da sifonlar arkaly paýlanylsa, suwuň tygşyly ulanylmagyna peýda berýär.

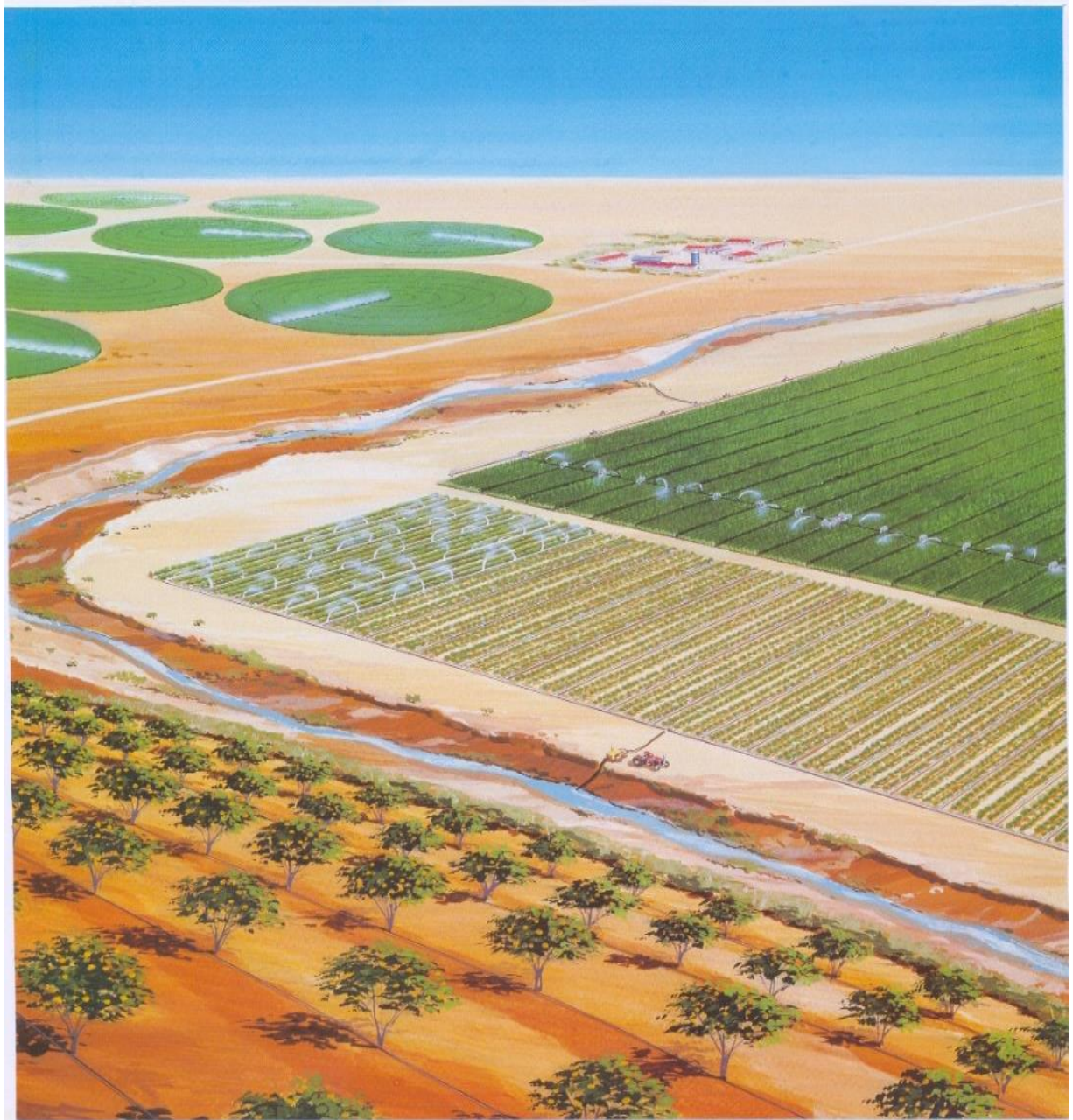
Amatly şertlerde ekinler ýagyş ýagdyrýan maşynlar we gurallar bilen suwarylsa, 15–30 % töweregi suw baýlyklaryny tygşytlap bolýar.

Damja suwaryş ulgamlary doly awtomatlaşdyrylanda topragyň suw, duz, iýmit düzgünleri doly sazlanýar we ekinlerden ýokary hasyl alynýar. Damja suwaryş ulgamlary 50%-e çenli suw serişdelerini tygşytlamaga mümkinçilik berýär.

Suw baýlyklaryny tygşytlamagyň üçünji ugry, ol hem suwaryş ulgamlarynda ölçeýji gurallar we awtomatizasiýa enjamlaryny giňişleýin ulanmakdyr. Suw ölçeýji gurallaryň we awtomatizasiýa enjamlarynyň suwy bellenen mukdarda we gerek bolan

wagtyň dowamynda paýlamakda, suwaryş ulgamlaryny dolandyrmakda, suw ýitgileriniň önüni almakda, netijede bolsa suw serişdelerini peýdaly we rejeli ulanmakda uly ähmiýeti bardyr. Täze suw tygşytlaýjy suwaryş tehnologiýalary 1-nji suratda görkezilýär.

1-nji surat. Täze suw tygşytlaýjy suwaryş tehnologiýalary

Maldarçylykda ulanylýan suwuň mukdary 2-nji tablisada berlen [3].

2-nji tablisa

Maldarçylykda ulanylýan suwuň mukdary (gije-gündiziň dowamynda 1 mal başyna, litrde)

T/b	Ady	Peýdalanylýan suw mukdary	
		Jemi	Suwa ýakmak we iým taýýarlamak üçin
1.	Süýt berýän sygyrlar	100 (15)	65
2.	Et üçin saklanýan sygyrlar	70 (5)	60
3.	Öküzler	60 (5)	40
4.	Ýaş iri şahly mal (2 ýaşamadyk)	30 (2)	25
5.	Alty aý ýaşamadyk göleler	20 (2)	10
6.	Atlar	60	40
7.	Tohum atlary	80	55
8.	Goýunlar we geçiler	10	8
9.	Guzular	6	4
10.	Doňuzlar	25	10
11.	Ene doňuzlar (emdirýän)	60	20
12.	Jojuklar	5	2
13.	Bakylýan doňuzlar	15	6
14.	Towuk	1	0,8
15.	Jüýjeler	0,5	0,4
16.	Hindi towuklary	1,5	1,2
17.	Gaz we ördek	2	1,6
18.	Towşan	3	-

Bellik: (15) – kadalara girýän gyzygn suwuň mukdary.

Oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýän kärhanalarda suw mukdarlaryndan peýdalanyş kadalary 3-nji tablisada gökezilen.

3-nji tablisa

Oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýän kärhanalarda suw mukdarlaryndan peýdalanyş kadalary

T/b	Kärhanalar	Önümiň ölçeg birligine peýdalanylýan suw mukdary, m^3
1.	Deri zawodlary: -iri gara mallaryň derisi -uşak malyň derisi (3,5 kg)	1,5....2,5 0,35....0,45
2.	Et kombinatlary, 1 t et	6....10
3.	Ýag zawodlary, 1 t önüm üçin	7....10
4.	Syr önümi bolan zawody, 1 t önümi	35....40
5.	Süýt zawodlary, 1 t süýt	10.....15
6.	Konserw zawodlary, 1 t gök önümi	10....15
7.	Çakyr zawodlary, 1 m^3 çakyr	10

Dayhan birleşiklerinde we oba hojalyk kärhanalarynda önümçilik harajatlary üçin gerek bolan suw mukdarlary 4-nji tablisa berlen.

Daýhan birleşiklerinde we oba hojalyk kärhanalarynda önümçilik harajatlary üçin gerek bolan suw mukdarlary

T/b	Ady	Mukdary	Bellikler
1.	Traktorlar, litr/gije-gündiz	40	
2.	Awtoulaglar, litr/gije-gündiz	15	
3.	Traktorlary we awtoulaglary ýuwmak üçin (1 sanyna litrde) Ýöriteleşdirilen ýuwalgalarda	200 450	aýda 1 gezek aýda 1 gezek
4.	Esasly bejeriş işleri, litrde -awtoulaglar -traktorlar	700 1200	ýylyň dowamynda bar bolan awtoulaglaryň 20 göterimi
5.	Enjamlar (1 iş ýere, litrde) : -mehaniki ussahanalarda -slesarlyk ussahanalarda -agaç ussahanalarynda -demir ussahanalarynda	35 80 20 40	

Edebiýat:

1. Türkmenistanyň ýylyk statistiki neşirleri 2017-2021-nji ýyllar.
2. Поливные режимы сельскохозяйственных культур по Туркменской ССР. А.: 1990.
3. Kurtowezow G.D. Suw gurlaryny köptaraplaýyn ulanmak. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – А.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012, 264 s.
4. Türkmenistanyň Suw kodeksi. 2016 ý.

3-nji amaly sapak boýunça bilimi barlamak üçin test soraglary

1-nji test soragy

Oba hojalygynda ekinleri suwamak üçin sarp edýän suwuň mukdarlary kesgitlemekde haýsy maglumatlar hasaba alynýandygy barada jogaplar berlen. Şolardan dogry berlen jogaby belläň.

- ekiniň görnüşi, ekiniň arassa (netto) meýdany we 1 ga ekin meýdanyna kada boýunça berilmeli suwuň mukdary
- ekiniň arassa (netto) meýdany we suwçylaryň sany
- suwryş ulagamynyň görnüşi
- suwçylaryň tejribesi

2-nji test soragy

Oba hojalygynda ekinleri suwamak üçin sakadan alynmaly suwuň mukdarlary kesgitlemekde haýsy maglumatlar hasaba alynýandygy barada jogaplar berlen. Şolardan dogry berlen jogaby belläň.

- Ekiniň görnüşi, ekiniň arassa (netto) meýdany, 1 ga ekin meýdanyna kada boýunça berilmeli suwuň mukdary we suwaryş ulgamynyň peýdaly täsir koeffisiýenti
- kadalarda bellenen adam başyna ulanylýan suwuň mukdary
- ekiniň görnüşi, ekiniň arassa (netto) meýdany we 1 ga ekin meýdanyna kada boýunça berilmeli suwuň mukdary
- suwaryş ulgamynyň peýdaly täsir koeffisiýenti we suwçylaryň tejribesi

3-nji test soragy

Oba hojalygynda ekinleri suwamak üçin häzirki zaman suw tygşytlaýjy tehnologiýalary belläň.

- ýerüsti suwaryş usuly
- damjalaýyn suwaryş usuly
- emeli ýagyş ýagdyryp suwamak usuly

3-nji amaly sapak boýunça

bilimi barlamak üçin test soraglarynyň dogry jogaplary

1-nji test soragy

Oba hojalygynda ekinleri suwamak üçin sarp edýän suwuň mukdarlary kesgitlemekde haýsy maglumatlar hasaba alynýandygy barada jogaplar berlen. Şolardan dogry berlen jogaby belläň.

- ✓ ekiniň görnüşi, ekiniň arassa (netto) meýdany we 1 ga ekin meýdanyna kada boýunça berilmeli suwuň mukdary
  - ekiniň arassa (netto) meýdany we suwçylaryň sany
  - suwryş ulagamynyň görnüşi
  - suwçylaryň tejribesi

2-nji test soragy

Oba hojalygynda ekinleri suwamak üçin sakadan alynmaly suwuň mukdarlary kesgitlemekde haýsy maglumatlar hasaba alynýandygy barada jogaplar berlen. Şolardan dogry berlen jogaby belläň.

- ✓ Ekiniň görnüşi, ekiniň arassa (netto) meýdany, 1 ga ekin meýdanyna kada boýunça berilmeli suwuň mukdary we suwaryş ulgamynyň peýdaly täsir koeffisiýenti
  - kadalarda bellenen adam başyna ulanylýan suwuň mukdary
  - ekiniň görnüşi, ekiniň arassa (netto) meýdany we 1 ga ekin meýdanyna kada boýunça berilmeli suwuň mukdary
  - suwaryş ulgamynyň peýdaly täsir koeffisiýenti we suwçylaryň tejribesi

3-nji test soragy

Oba hojalygynda ekinleri suwamak üçin häzirki zaman suw tygşytlaýjy tehnologiýalary belläň.

- ýerüsti suwaryş usuly
- ✓ damjalaýyn suwaryş usuly
- ✓ emeli ýagyş ýagdyryp suwamak usuly

4-nji amaly sapak

Tema: Suw serişdelerini bir bitewileşdirip (integrirlenen, toplumlaýyn) dolandyrmagyň (SSBD) ugurlary: dünýä tejribeleri we amalyýeti

Soraglar

1. «Suw serişdelerini bir bitewileşdirip (integrirlenen, toplumlaýyn) dolandyrmagyň (SSBD) kanunçylyk esaslary.
2. Suw serişdelerini bir bitewileşdirip dolandyrmak barada düşünje. Suw serişdelerini bir bitewileşdirip dolandyrmany ulanmak boýunça dünýä tejribeleri.

1. «Suw serişdelerini bir bitewileşdirip (integrirlenen, toplumlaýyn) dolandyrmagyň (SSBD) kanunçylyk esaslary

Suw serişdelerini bir bitewileşdirip (integrirlenen, toplumlaýyn) dolandyrmagyň ýörelgeleriniň Türkmenistanda ornaşdyrylmagy üçin kanunçylyk esaslary bolup aşakda bellenenler hyzmat edýär:

- Türkmenistanyň Konstitusiýasy.
- Türkmenistanyň Suw kodeksi.
- “Meliorasiýa hakynda” Türkmenistanyň Kanuny.
- “Ýerasty baýlyklar hakynda” Türkmenistanyň Kanuny.
- “Agyz suwy hakynda” Türkmenistanyň Kanuny.
- Tebigaty goramak boýunça Türkmenistanyň kanunçylygy we başgalar [6].

Türkmenistanyň Suw kodeksiniň 1-nji maddasynyň 7-nji bendinde suw serişdelerini bir bitewileşdirip (toplumlaýyn) dolandyrmak ýörelgesi barada düşünjeler berilýär.

7) Suw serişdelerini bir bitewileşdirip (integrirlenen, toplumlaýyn) dolandyrmak (SSBD) – durmuş, ykdysady we tebigaty goragyň bähbitlerini, şeýle hem ykdysadyýetiň dürli pudaklarynda suw serişdelerini dolandyrmagyňy utgaşdyrylmagyňy nazara alyp, suw serişdeleriniň durnukly we deňeçerleşdirip ösdürilmegini we olary dolandyrmagy üpjün etmäge mümkinçilik berýän, çemeleşme.

Suw serişdelerini bir bitewileşdirip (integrirlenen, toplumlaýyn) dolandyrmak ugrunyň esasy ýöregeleriniň biri Sebitleýin geňleşleriniň (SG) döredilmegi bolup durýar. SSBD-iň ýörelgeleriniň esasy ugurlary 1992-nji ýylda Dublin şäherinde “Suw we daşky gurşaw boýunça” geçirilen Halkara konferensiýasynda belleniildi we bu ýörelgeler “**Dublin prinsipleri**” adyna eýe boldy. Soňra, bu ýörelgeler Harara we Pariž şäherlerinde, Birleşen Milletler Guramasynyň Durnukly ösüş boýunça komissiýasynyň (DÖK) konferensiýalarynda şeýle hem 1998-nji ýylda “RIO+5” geçirilen duşuşygynda kämilleşdirildi.

Gaaga şäherinde (2000 ý.) geçirilen Halkara forumynda Suw serişdelerini bir bitewileşdirip (toplumlaýyn) dolandyrmak meselesini global we sebitleýin durmuşa geçirmek boýunça edilmeli hereketleriň deslapky resminamalary taýýarlandy.

2002-nji ýylda Ýohannesburg şäherinde geçirilen Durnukly ösüş boýunça Bütindünýä duşuşygynda halkara jemgyýetçilik suwy durnukly ulanmak ugrunda aýgytly ädim edip, hemme ýurtlary SSBD-ne geçmek boýunça maksatnamalary işläp düzmeklige hem-de suwy netijeli ulanmaklyga çagyrdy.

Türkmenistanyň Suw kodeksiniň 4-nji maddasynda Türkmenistanyň suw kanunçylygynyň esasy ýörelgeleri bellenilen. Türkmenistanyň suw kanunçylygy şu aşakdaky esasy ýörelgelere esaslanýar:

- 1) ýurduň durmuş - ykdysady ösüşiniň we ilatyň saglygyny gorap saklamagyň esasy bolup durýan, suwlaryň döwlet ähmiýetini ykrar etmek;
- 2) suw gaznasyny peýdalanmak we goramak babatda döwlet tarapyndan düzgünleşdirmek hem-de döwlet gözegçiligi;
- 3) ilatyň suwa bolan deň elýeterlilikini üpjün etmek;
- 4) suw serişdelerini durnukly we rejeli peýdalanmak;
- 5) suw serişdelerini bir bitewileşdirip (toplumlaýyn) dolandyrmak;
- 6) suw serişdelerini dolandyrmagyň dolandyryş - çäk we sebitleýin ýörelgelerini utgaşdyrmak;
- 7) suwdan peýdalanmagyň amatly şertlerini döretmek, daşky gurşawyň ekologik durnuklylygyny we ilatyň arassaçylyk - epidemiologiýa taýdan howpsuzlygyny gorap saklamak;
- 8) hil kadalaryna laýyk gelýän süýji suwlary içimlik hajatlary üçin peýdalanmagy ileri tutmak;
- 9) suwlaryň hapalanmagynyň, zibillenmeginiň we egsilmeginiň önüni almak;
- 10) raýatlaryň we jemgyýetçilik birleşikleriniň suw obýektlerini peýdalanmaga we goramaga degişli meseleleri çözmäge, olaryň durmuşa geçirilmegi suw obýektleri peýdalanylýan we goralan mahalynda olara oňyn täsirini ýetirip biljek, çözümleri taýýarlamaga gatnaşmagy;
- 11) suwlary peýdalanmak we goramak bilen baglanyşykly çäreler geçirilen mahalynda aýanlygy hem-de suwlary peýdalanmak we goramak hakyndaky maglumatyň elýeterlilikini üpjün etmek;
- 12) suwdan ýörite peýdalanmagyň töleglilikini;
- 13) Türkmenistanyň suw kanunçylygynyň bozulandygy üçin jogapkärçilik;
- 14) Türkmenistanyň suw kanunçylygynyň bozulmagy bilen ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak;
- 15) suwlary peýdalanmak we goramak babatda, şol sanda serhetüsti suw obýektleriniň sebitleriniň araçäklerinde suw gatnaşyklaryny düzgünleşdirmek arkaly halkara hyzmatdaşlygy.

2. Suw serişdelerini bir bitewileşdirip dolandyrmak barada düşünje. Suw serişdelerini bir bitewileşdirip dolandyrmany ulanmak boýunça dünýä tejribeleri

W.A.Duhownyý boýunça Suw serişdelerini bir bitewileşdirip dolandyrmak – bu tebigatyň we jemgyýetiň talaplaryny nazara alyp, gidrografiki sebitiň çäklerinde hemme görnüşli suw gorlaryny (ýerüsti, ýerasty we ulanylandan soň gaýdyp gelýän) hasaba almak bilen, hemme suw ulanyjy pudaklaryň isleglerini hasaba alýan hem-de karary kabul etmekte hemme dahylly taraplary birikdirýän, şeýle hem suw, ýer we beýleki tebigy baýlyklaryň netijeli ulanmaklaryna ýardam edýän dolandyryş ulgamy.

SSBD boýunça dünýä tejribesi [8]

Germaniýada SSBD esaslary we dolandyрма ulgamy

Germaniýada sebitleýin komissiýalar diňe döwletara sebitlerinde döredilen.

Hukuklarynyň bölünilişi:

- Syýasy çözgütler raýonlaryň administrasiýasynyň derejelerinde kabul edilýär;
- Tehniki çözgütler (gurluşyk, dolandyрма, maliýa üpjünçiligi we başga işler) - ýer-suw assosiýasiýalarynyň derejelerinde;
- Sebitleýin geňeşler – ýok.
- Jemgyýet bilen aragatnaşyk köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň, syýasy partiýalaryň, ekologiýa guramalarynyň hem-de maksatnamalar taýýarlanan wagtlary jemgyýetçiligiň gatnaşmaklary esasynda amala aşyrylýar.

ABŞ-da SSBD esaslary we dolandyрма ulgamy

Kolorado derýasynyň sebitinde suw serişdelerini ulanmany meýilleşdirmek we dolandyrmak.

Kolorado derýasynyň sebiti ýedi sany iri regionlara bölünen. Her region üçin öz konsepsiýalary, düzgünleri we dolandyрма ugurlary işlenip düzülen.

Bu uly derýa sebitini dolandyrmak üçin ýöriteleşdirilen sebitleýin bölümleriň bolmagyny talap edýär, sebitleýin meýilnamalarynyň işlenip düzülmegi - her ştatyň öz düzgünleriniň we kanunlarynyň berjaý edilmegini talap edýär.

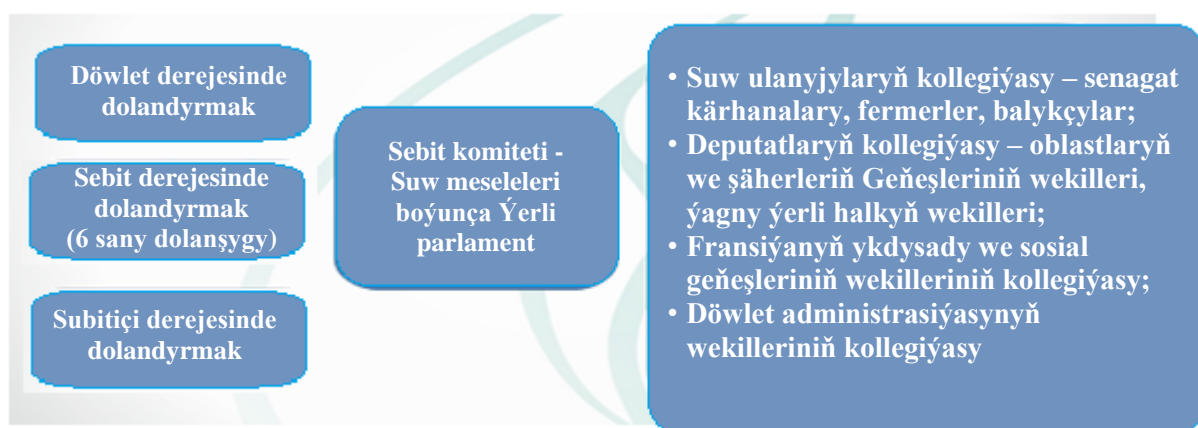
- Kolorado derýasynyň tutuş sebiti üçin belli bir formal maksatnamasy bolmaýar.
- Her Region Geňeşi sebitde suwuň hilini dolandyrmak boýunça “Strategik Maksatnamasyny” işläp düzýärler, şonuň çäklerinde başlangyç teklipler boýunça Kolorado derýasynyň suwuny paýlamaklyk boýunça dolandyryş meýilnamasy işlenilip düzülýär.
- Strategik Maksatnamasy işlenip düzülende esasy ýörelge hökmünde amalyýetde tebigy serişdelerini hemme dahylly taraplaryň bildirýän isleg-talaplaryny, ykdysady we beýleki bähbitlerini hasaba alyp, deňagramlygy

saklap, bir bitewileşdirip (integrirlenen, toplumlaýyn) dolandyrmak bolup durýar.

- Kolorado derýasynyň sebitleýin Maksatmamasý işleri toplumlaýyn alyp barmagy göz önünde tutup, monitoringi geçirmek, regionlarda wajyp bolan suw meselelerini kesgitlemek, strategik maksatlary düzmek we meseleleri çözmekde takyk çäreleri işläp düzmek ýaly ugurlary belleýär.

SSBD boýunça Fransiýanyň modeli - Sebitleýin geňeşi döretmek

Model 1964-nji ýylda önümçilige ornaşdyryldy we dünýäde iň şowly diýip hasap edilýär. Sebitleýin komitetiniň agzalarynyň umumy sany 61-den, 114 adama çenli üýtgäp bilýär. Döwlet aparatynyň wekilleri komitetiň agzalarynyň umumy sanynyň 20 % geçmeýär. Sebitleýin komitetiniň ýerine ýetiriji organy hökmünde Suw hojalygy boýunça Agentligi hyzmat edýär – jemgyýetçilik guramasy (Daşky gurşawy goramak we Ykdysady ministrlük taraplaryndan gözegçilik edýär). Suw hojalygy boýunça Agentlige ýolbaşçylyk Dolanşyk tarapyndan amala aşyrylýar. Dolanşygyň başlygy Premýer-ministr tarapyndan bellenilýär.

SSBD boýunça Gollandiýanyň modeli – ylalaşygy gazanmak

SSBD boýunça Gollandiýanyň modeli hemme häkimiýet pudak edaralary we jemgyýetçilik guramalary bilen işleşip, gepleşikleri geçirmeklige esaslanýar we bu ugurda jemgyýetiň dürli gatnaklary bilen işjeň konsultasiýalary geçirmekde uly tejribe gazanylan. Dolandyрма işleri Suw hojalygy boýunça regional dolanşyklary, merkezi häkimiýet, prowinsiýalar we munisipalitetler bilen bilelikde amala aşyrylýar. Merkezi döwlet guramasy suw serişdelerini dolandyrmak boýunça aýratyn pudak hökmünde jogapkärçiligi çekýär. Gözegçilik işleri prowinsiýalaryň derejesinde amala aşyrylýar. Dolandyрма meseleleri ýerli derejede – Suw hojalygy boýunça dolandyryjy edaralary tarapyndan, şolar ýaly hem munisipalitetlerde ýerine ýetirilýär (suw obýektleriniň içinde, üstünde ýa-da aşagynda gurluşyk we ýer-gazuw işlerini geçirmek, bag ekmek işlerini geçirmäge rugsat bermek Suw hojalygy boýunça dolandyryjy edaralaryň wezipesine girýär).

SSBD boýunça Türkmenistanyň Suw kodeksine bellenen

Türkmenistanyň Suw kodeksine laýyklykda suwlary peýdalanmak we goramak babatda döwlet dolandyryşy Türkmenistanyň Ministrler Kabineti, suwlary peýdalanmak we goramak babatda ygtyýarlandyrylan döwlet edaralary, ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralary tarapyndan amala aşyrylýar (II BAP, 10-njy madda, b. 1).

Türkmenistanyň Ministrler Kabineti suwlary peýdalanmak we goramak babatda ygtyýarlandyrylan döwlet edaralarynyň işine ýolbaşçylyk edýär. Türkmenistanyň suw gaznasyna eýelik etmek, peýdalanmak we ygtyýar etmek hukugyny amala aşyrýar (II BAP, 11-nji madda, b. 3 we 7).

Häzirki döwürde Türkmenistanda ýerli we sebitleýin (basseýinleýin) döwlet suw hojalyk guramalary hereket edýär. ***Döwlet suw hojalyk guramalary*** – suwlary peýdalanmak we goramak babatda işi amala aşyrýan, ýerli we sebitleýin (basseýinleýin) döwlet suw hojalyk guramalary.

Türkmenistanyň Suw kodeksine laýyklykda (II BAP, 15-nji madda, b.1-3):

1. Ýerli we sebitleýin döwlet suw hojalyk guramalary – olaryň esasy wezipesi suwlary peýdalanmak we goramak babatda döwlet dolandyryşyny hem-de gözegçiligini amala aşyrmak bolup durýan, ygtyýarlandyrylan edaranyň garamagyndaky edaralardyr.

Ýerli we sebitleýin döwlet suw hojalyk guramalary döredilen mahalynda geografik, taryhy, gidrografik, durmuş, ykdysady we beýleki ýadaýlar nazara alynýar.

2. Ýerli we sebitleýin döwlet suw hojalyk guramalary barada Düzgünnamalar ygtyýarlandyrylan edara tarapyndan tassyklanylýar.

Suw serişdelerini bir bitewileşdirip (integrirlenen, toplumlaýyn) dolandyrmak ugrunyň esasy ýöregeleriniň biri Sebitleýin geňleşleriniň (SG) döredilmegi bolup durýar.

Suw serişdelerini bir bitewileşdirip (integrirlenen, toplumlaýyn) dolandyrmak boýunça Sebitleýin geňleşleri döretmek we ýöretmek barada umumy düzgünler Türkmenistanyň Suw kodeksiniň 15-nji maddasynda gysga görnüşde beýan edilen (2016 ý.).

Türkmenistanyň Suw kodeksine laýyklykda (II BAP, 15-nji madda, b.3):

Zerur bolan halatynda suw obýektleriniň rejeli we toplumlaýyn peýdalanylmagyny hem-de goralmagyny üpjün etmek maksady bilen, olaryň wezipeleleri we borçlary Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda kesgitlenilýän ýerli we sebitleýin geňleşler döredilýär.

Edebiyatlar

1. Türkmenistanyň konstitusiýasy. A.: TDNG, 2020 – 64 sah.
2. Türkmenistanyň Suw kodeksi. A.: TDNG, 2017– 191 sah. (Водный кодекс Туркменистана).
2. “Meliorasiýa hakynda” Türkmenistanyň Kanuny, 2018 ý.
3. “Ýerasty baýlyklar hakynda” Türkmenistanyň Kanuny, 2014 ý.
4. “Agyz suwy hakynda” Türkmenistanyň Kanuny, 2010 ý.
5. Кепбанов Ё.А., Баллыев Б.Б. Организация управления природоохранной деятельностью в Туркменистане. Ашхабад, 2018, 167 с.
6. Крутов А.Н. Институциональные структуры водного сектора: международная практика. Водные ресурсы Центральной Азии и их использование. Материалы научно-практической конференции, посвящённой подведению итогов объявленного ООН десятилетия «Вода для жизни», Алматы, 22-24 сентября 2016 года, книга 2, с. 312-324.
7. Методическое пособие по созданию бассейновых советов. Проект ПРООН «Разработка национального плана по Интегрированному управлению водными ресурсами и водосбережению в Казахстане», Алматы.
8. Исаходжаев Р. Проект Smart Waters, РЭЦЦА. www.carececo.org

4-nji amaly sapak boýunça bilimi barlamak üçin test soraglary

1-nji test soragy

Suw serişdelerini bir bitewileşdirip (integrirlenen, toplumlaýyn) dolandyrmak (SSBD) babatyndaky dory berlen düşünjäni belläň.

- suw serişdelerini dolandyrmagyny döwlet tarapyndan alyp barmak.
- durmuş, ykdysady we tebigaty gorayyş bähbitlerini, şeýle hem ykdysadyýetiň dürli pudaklarynda suw serişdelerini dolandyrmagyny utgaşdyrylmagyny nazara alyp, suw serişdeleriniň durnukly we deňeçerleşdirip ösdürilmegini we olary dolandyrmagy üpjün etmäge mümkinçilik berýän, çemeleşme.
- ykdysadyýetiň dürli pudaklarynda suw serişdelerine bolan isleglerini nazara alyp dolandyrmak..

2-nji test soragy

Häzirki döwürde Türkmenistanda hereket edýän suw hojalyk guramalary barada berlen dogry jogaby belläň.

- ýerli we sebitleýin (basseýinleýin) döwlet suw hojalyk guramalary
- ýerli döwlet suw hojalyk guramalary
- sebitleýin (basseýinleýin) döwlet suw hojalyk guramalary

3-nji test soragy

Türkmenistanyň Suw kodeksine laýyklykda suw obýektleriniň rejeli we toplumlaýyn peýdalanylmagyny hem-de goralmagyny üpjün etmek maksady bilen, ýerli we sebitleýin geňeşler haýsy ýagdaýda döredilýär.

- zerur bolan halatynda
- hemişe
- her ýylda

4-nji amaly sapak boýunça

bilimi barlamak üçin test soraglarynyň dogry jogaplary

1-nji test soragy

Suw serişdelerini bir bitewileşdirip (integrirlenen, toplumlaýyn) dolandyrmak (SSBD) babatyndaky dory berlen düşüňjani belläň.

- suw serişdelerini dolandyrmagyny döwlet tarapyndan alyp barmak.
- ✓ durmuş, ykdysady we tebigaty goraýyş bähbitlerini, şeýle hem ykdysadyýetiň dürli pudaklarynda suw serişdelerini dolandyrmagyny utgaşdyrylmagyny nazara alyp, suw serişdeleriniň durnukly we deňeçerleşdirip ösdürilmegini we olary dolandyrmagy üpjün etmäge mümkinçilik berýän, çemeleşme.
- ykdysadyýetiň dürli pudaklarynda suw serişdelerine bolan isleglerini nazara alyp dolandyrmak..

2-nji test soragy

Häzirki döwürde Türkmenistanda hereket edýän suw hojalyk guramalary barada berlen dogry jogaby belläň.

- ✓ ýerli we sebitleýin (basseýinleýin) döwlet suw hojalyk guramalary
- ýerli döwlet suw hojalyk guramalary
- sebitleýin (basseýinleýin) döwlet suw hojalyk guramalary

3-nji test soragy

Türkmenistanyň Suw kodeksine laýyklykda suw obýektleriniň rejeli we toplumlaýyn peýdalanylmagyny hem-de goralmagyny üpjün etmek maksady bilen, ýerli we sebitleýin geňeşler haýsy ýagdaýda döredilýär.

- ✓ zerur bolan halatynda
- hemişe
- her ýylda

5-nji amaly sapak

Tema: «Dünýäniň we Merkezi Aziýanyň suw serişdelerini ulanmagy sazlamak babatynda halkara kanunçylyk esaslary».

Soraglar

1. Dünýäniň we Merkezi Aziýanyň suw serişdelerini ulanmagyny sazlamak babatynda halkara we Türkmenistanyň kanunçylyk esaslary.
2. Döwletara derýalaryň suw serişdelerinden peýdalanmak babatynda Türkmenistanyň köp taraplaýyn we iki taraplaýyn şertnamalary.

1. Dünýäniň we Merkezi Aziýanyň suw serişdelerini ulanmagyny sazlamak babatynda halkara we Türkmenistanyň kanunçylyk esaslary

Suw serişdeleriniň ulanylyşyny sazlamak babatynda halkara kanunçylyk esaslary BMG-niň Ýewropa boýunça Ýkdysady komissiýasy 1992-nji ýylyň 17-nji martynda Helsinki şäherinde “Serhetüsti suw akarlaryny we halkara kölleri goramak we peýdalanmak konwensiýasy” kabul edildi we 1996-njy ýylyň 6-njy oktýabryndan güýje girizildi. Türkmenistan Konwensiýa 2012-nji ýylyň 4-nji awgustynda goşuldy. Konwensiýa düzgünleri suw serişdelerini toplumlaýyn (integrirenen) dolandyrmak baradaky talaplaryny göz önünde tutýandygyny bellemek gerek. Suw serişdelerini toplumlaýyn dolandyrmak durmuş, ykdysady we tebigaty goramak zerurlyklaryny göz önünde tutup, suw serişdeleriniň durnukly we deňagramly ösmegini hem-de olary dolandyrmagy, şeýle hem, ykdysadyýetiň dürli pudaklarynda suw serişdelerini dolandyrmaklygy utgaşdyrmagy üpjün edýän çemeleşmäni aňladýar.

Konwensiýanyň esasy maksady, serhetüsti suw obýektleriniň hapalanmagynyň önüni almak, azaltmak we gözegçilik etmek boýunça suw ulanyjy taraplaryň hyzmatdaşlyklaryny sazlamak we berkitmek bolup durýar. Bu bolsa, suw serişdeleri boýunça milli kanunçylygy Konwensiýanyň talaplaryna laýyk getirmekligi talap edýär. Türkmenistanyň Suw kodeksiniň mazmuny köp babatda Konwensiýanyň talaplaryna laýyk gelýär [Kepbanow Ý.A., 2018 ý.].

Türkmenistanyň suw Kodeksiniň 2-nji maddasynda:

4. Deňiz we serhetüsti suwlaryny peýdalanmak we goramak babatda ýüze çykýan gatnaşyklar, şu Kodeks we Türkmenistanyň halkara şertnamalary bilen düzgünleşdirilýär.

5. Eger Türkmenistanyň halkara şertnamasynda şu Kodeksde bellenen kadalardan başga kadalar bellenen bolsa, onda halkara şertnamasynyň kadalary ulanylýar.

Suwlary peýdalanmak we goramak babatda halkara hyzmatdaşlygy atly Kodeksiň 119-njy maddasynda:

Türkmenistan suwlary peýdalanmak we goramak babatda halkara hyzmatdaşlygyny halkara hukugynyň umumy ykrar edilen ýörelgelerine we

kadalaryna hem-de Türkmenistanyň halkara şertnamalarynyň düzgünlerine laýyklykda amala aşyrýar.

Kodeksiň “Serhetüsti suwlaryny peýdalanmak we goramak babatda halkara hyzmatdaşlygynyň esasy ugurlary” atly 120-nji maddasynda hyzmatdaşlygyň esasy ugurlary berilýär.

Häzirki wagtda serhetüsti derýalaryň suw serişdelerini bilelikde ulanmak boýunça sebitde ýerleşýän goňşy döwletleri bilen Türkmenistanyň giň gerimli kanunçylyk esaslary bar. Türkmenistanyň bu sebitde giňişleýin gatnaşyklary kesgitleýän köptaraplaýyn we ikitaraplaýyn ylalaşyklary bar. Türkmenistan Araly halas etmegiň Halkara gaznasynyň (AHHG) çäklerinde işjeň gatnaşyklary amala aşyrýar. Araly halas etmegiň Halkara gaznasynyň döredilmegi bilen birnäçe hukuk resminamalaryna gol çekildi hem-de Döwletara suw hojalyk utgaşdyryjy komissiýasy (DSUK), Durnukly ösüş boýunça Döwletara komissiýasy (DÖDK), “Amyderýa” we “Syrderýa” sebitleýin suw hojalyk birleşikleri (SHB) ýaly sebitleýin guramalaryň düzümi, derejesi, hukuklary we borçlary kesgitlendi. Merkezi Aziýada suw meseleleri boýunça hyzmatdaşlyk Döwletara suw hojalyk utgaşdyryjy komissiýasynyň üsti bilen amala aşyrylyp, onuň düzüminde Gazagystan Respublikasy, Gyrgyzstan Respublikasy (häzirki wagtda işini togtatdy), Täjigistan Respublikasy, Türkmenistan we Özbegistan Respublikasy bar. Şeýle hem hyzmatdaşlyk iki we köptaraplaýyn duşuşyklar esasynda alnyp barylýar. Geçen ýyllaryň dowamyndaky alnyp barlan hyzmatdaşlyk Amyderýanyň we Syrderýanyň suw serişdelerini ulanmak we dolandyrmak boýunça döwletleriň arasynda hyzmatdaşlygy alyp barmak usullaryny, tertibini we düzgünlerini kesgitledi. Bu geçirilýän hyzmatdaşlyklaryň çäklerinde ylalaşygy gazanmak, iş meýilnamalaryny düzmek we düzedişleri girizmek, suw serişdelerini paýlamak amala aşyrylýar.

Merkezi Aziýa döwletleriniň Baştutanlarynyň Çözügüne laýyklykda, Araly halas etmegiň Halkara gaznasy Daşkent ş. 1993-nji ýylyň 4-nji ýanwarynda döredilýär we 1999-njy ýylyň 9-njy aprelinde Aşgabat ş. kabul edilen Düzgünnama esasynda öz işini guraýar. Merkezi Aziýa sebitinde gepleşikleri geçirmek we özara düşünişik gazanmak, suw, energetika we ekologiýa boýunça amaly meseleleri çözmek üçin bu utgaşdyryjy guramanyň wajypdygyny we gerekdigini wagt görkezdi.

Türkmenistan we Özbegistan Respublikasy bilen suw hojalyk meseleleri boýunça hemme meseleler iki taraplaýyn Ylalaşyklar esasynda çözülýär. “Türkmenistanyň we Özbegistan Respublikasynyň arasynda suw hojalyk meseleleri boýunça ylalaşyk” (1996-njy ýyl) has wajyp Ylalaşyklara degişli. Bu Ylalaşyk biziň ýurtlarymyzyň arasynda Amyderýanyň suw serişdelerini deň ölçegde paýlaşmak ugruny berkidýär.

2. Döwletara derýalaryň suw serişdelerinden peýdalanmak babatynda Türkmenistanyň köp taraplaýyn we iki taraplaýyn şertnamalary

Suw hojalyk meseleleri boýunça Türkmenistanyň we goňşy döwletleriň arasynda Serhetüsti derýalar boýunça gazanylan esasy Çözügütler, Ylalaşyklar, Şertnamalar we Delilnamalar;

1. “Serhetüsti suw serişdelerini bilelikde dolandyrmak, ulanmak we goramak boýunça Gazagystan Respublikasy, Gyrgyzystan Respublikasy, Täjigistan Respublikasy, Türkmenistan we Özbekistan Respublikasy aralyklarynda ylalaşyk” (Almata, 18.01.1992 ý.);

2. Araly halas etmegiň Halkara gaznasyny (AHHG) döretmek hakyndaky Merkezi Aziýa döwletleriniň Baştutanlarynyň 1993-nji ýylyň 4-nji ýanwarynda Daşkent ş. kabul eden çözgüdi;

3. “Türkmenistanyň we Özbekistan Respublikasynyň arasynda suw hojalyk meseleleri boýunça ylalaşyk” (Türkmenabat, 16.01.1996 ý.);

4. “Amyderýanyň aşaky akymynda suw serişdelerini Türkmenistan we Özbekistan Respublikasy bilen bilelikde ulanmak boýunça ylalaşyk” (Ürgenç, 26.05.2017 ý.);

5. Türkmenistanyň Oba we suw hojalyk ministrliginiň (häzirki Türkmenistanyň Suw hojalygy baradaky döwlet komiteti) we Özbekistan respublikasynyň Oba we suw hojalyk ministrliginiň arasyndaky suw hojalyk meseleleri boýunça hyzmatdaşlyk barada ylalaşyk” (Aşgabat, 06.03.2017 ý.);

6. Geri-Rud (Tejen) derýasyndan Kaspî deňzine çenli araçäkdäki derýalary we olaryň suwlaryny ulanmak baradaky ylalaşyk (1926 r);

7. Sowet Sosialistik Respublikalarynyň Soýuzy (SSRS) döwletiniň we Owganystan Korollygy döwletiniň arasyndaky Sowet-Owgan döwlet araçäkleri barada şertnama. Derýalaryň hanalaryny arassalamak we berkitmek işlerine hem seredilýär (Moskwa, 1958 ý);

8. Türkmenistanyň Suw hojalygy baradaky döwlet komiteti we Owganystan Yslam Respublikasynyň Energetika we suw serişdeleri ministrliginiň Suw hojalyk meseleleri boýunça bilelikdäki utgaşdyryjy komissiýasynyň protokollary.

9. Amyderýanyň we Syrdeýanyň suw meseleleri boýunça Döwletara suw hojalyk utgaşdyryjy komissiýasynyň (DSUK) protokollary;

10. Türkmenistanyň teklibi boýunça Aşgabat şäherinde MBG-iň Sebitleýin önüni alyş diplomatiýasynyň merkezi döredilen. Bu gurama beýleki halkara guramalary ýaly suw meselelerini çözmek boýunça öz ýardamyny berýär.

11. Özbekistan Respublikasy we Türkmenistan bilen halkara hukuk ylalaşyklary: “Ýer ulanyş barada” (17.04.1996 ý.), “Serhetýaka suw hojalyk obektlerini ulanmakda iş geçirýän adamlaryň özbek-türkmen serhet araçäkleri geçmek hakynda” (19.11.2004 ý.), “Serhetýaka suw hojalyk desgalaryny ulanmak we bejeriş işlerini geçirmek babatda Özbekistan Respublikasy bilen Türkmenistanyň aralygynda hyzmatdaşlyk barada” (10.03.2008 ý.)

Edebiýat

1. Türkmenistanyň Suw kodeksi. 2016 ý.
2. Türkmenistanyň Oba hojalyk toplumyny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin Maksatnamasy. 2019 ý.
3. Howanyň üýtgemegi boýunça Türkmenistanyň Milli strategiýasy, 2018 ý.

4. Кепбанов Ё.А., Баллыев Б.Б. Организация управления природоохранной деятельностью в Туркменистане. Ашхабад, 2018, 167 с.
5. Türkmenistanyň statistiki neşirleri. 2017-2021 ý.ý.
6. Цифровой диагностический атлас бассейна реки Мургаб. Международный институт управления водными ресурсами, Центрально-Азиатский офис, Ташкент. Интернет-страничка: iwmi.cgiar.org.
7. Соглашение между Казахстаном, Киргизистаном, Таджикистаном, Туркменистаном и Узбекистаном “Соглашения о сотрудничестве по совместному управлению, использованию и охране водных ресурсов межгосударственных источников” (Алмата, 18.01.1992 г.).
8. Соглашение между Туркменистаном и Республикой Узбекистан о сотрудничестве по водохозяйственным вопросам (Туркменабат, 16.01.1996 г.).
9. Соглашение о совместном использовании водных ресурсов Туркменистаном и Республики Узбекистан в низовьях реки Амударья (Ургенч, 26.05.2017г.).
10. Соглашение между Министерством сельского и водного хозяйства Туркменистана (ныне Государственный комитет водного хозяйства Туркменистана) и Министерством сельского и водного хозяйства Республики Узбекистан о сотрудничестве по водохозяйственным вопросам (Ашгабат, 06.03.2017г.).
11. Крутов А.Н. Институциональные структуры водного сектора: международная практика. Водные ресурсы Центральной Азии и их использование. Материалы научно-практической конференции, посвященной подведению итогов объявленного ООН десятилетия «Вода для жизни», Алматы, 22-24 сентября 2016 года, книга 2, с. 312-324.

5-nji amaly sapak boýunça bilimi barlamak üçin test soraglary

1-nji test soragy

Aşakda bellenenleriň haýsysy dünýäniň suw serişdelerini ulanmagyny sazlamak babatynda halkara kanunçylygyň esasy bolup durýar.

- BMG-niň Ýewropa boýunça Ýkdysady komissiýasy tarapyndan 1992-nji ýylda Helsinki şäherinde kabul edilen we 1996-njy ýylda güýje girizilen “Serhetüsti suw akarlaryny we halkara kölleri goramak we peýdalanmak konwensiýasy” Türkmenistan 2012-nji ýylda bu Konwensiýa goşuldy.
- “Serhetüsti suw serişdelerini bilelikde dolandyrmak, ulanmak we goramak boýunça Gazagystan Respublikasy, Gyrgyzystan Respublikasy, Täjigistan Respublikasy, Türkmenistan we Özbegistan Respublikasy aralyklarynda ylalaşyk” (Almata, 18.01.1992 ý.).
- Araly halas etmegiň Halkara gaznasyny (AHHG) döretmek hakyndaky Merkezi Aziýa döwletleriniň Baştutanlarynyň 1993-nji ýylyň 4-nji ýanwarynda Daşkent ş. kabul eden çözüdi.

2-nji test soragy

Aşakda bellenenleriň haýsylary Merkezi Aziýanyň suw serişdelerini ulanmagyny sazlamak babatynda halkara kanunçylygyň esasy bolup durýar.

- BMG-niň Ýewropa boýunça Ýkdysady komissiýasy tarapyndan 1992-nji ýylda Helsinki şäherinde kabul edilen we 1996-njy ýylda güýje girizilen “Serhetüsti suw akarlaryny we halkara kölleri goramak we peýdalanmak konwensiýasy” Türkmenistan 2012-nji ýylda bu Konwensiýa goşuldy.
- “Serhetüsti suw serişdelerini bilelikde dolandyrmak, ulanmak we goramak boýunça Gazagystan Respublikasy, Gyrgyzystan Respublikasy, Täjigistan Respublikasy, Türkmenistan we Özbegistan Respublikasy aralyklarynda ylalaşyk” (Almata, 18.01.1992 ý.).
- Araly halas etmegiň Halkara gaznasyny (AHHG) döretmek hakyndaky Merkezi Aziýa döwletleriniň Baştutanlarynyň 1993-nji ýylyň 4-nji ýanwarynda Daşkent ş. kabul eden çözüdi.

5-nji amaly sapak boýunça

bilimi barlamak üçin test soraglarynyň dogry jogaplary

1-nji test soragy

Aşakda bellenenleriň haýsýsy dünýäniň suw serişdelerini ulanmagyny sazlamak babatynda halkara kanunçylygyň esasy bolup durýar.

- ✓ BMG-niň Ýewropa boýunça Ýkdysady komissiýasy tarapyndan 1992-nji ýylda Helsinki şäherinde kabul edilen we 1996-njy ýylda güýje girizilen “Serhetüsti suw akarlaryny we halkara kölleri goramak we peýdalanmak konwensiýasy” Türkmenistan 2012-nji ýylda bu Konwensiýa goşuldy.
- “Serhetüsti suw serişdelerini bilelikde dolandyrmak, ulanmak we goramak boýunça Gazagystan Respublikasy, Gyrgyzystan Respublikasy, Täjigistan Respublikasy, Türkmenistan we Özbegistan Respublikasy aralyklarynda ylalaşyk” (Almata, 18.01.1992 ý.).
- Araly halas etmegiň Halkara gaznasyny (AHHG) döretmek hakyndaky Merkezi Aziýa döwletleriniň Baştutanlarynyň 1993-nji ýylyň 4-nji ýanwarynda Daşkent ş. kabul eden çözüdi.

2-nji test soragy

Aşakda bellenenleriň haýsýlary Merkezi Aziýanyň suw serişdelerini ulanmagyny sazlamak babatynda halkara kanunçylygyň esasy bolup durýar.

- BMG-niň Ýewropa boýunça Ýkdysady komissiýasy tarapyndan 1992-nji ýylda Helsinki şäherinde kabul edilen we 1996-njy ýylda güýje girizilen “Serhetüsti suw akarlaryny we halkara kölleri goramak we peýdalanmak konwensiýasy” Türkmenistan 2012-nji ýylda bu Konwensiýa goşuldy.
- ✓ “Serhetüsti suw serişdelerini bilelikde dolandyrmak, ulanmak we goramak boýunça Gazagystan Respublikasy, Gyrgyzystan Respublikasy, Täjigistan Respublikasy, Türkmenistan we Özbegistan Respublikasy aralyklarynda ylalaşyk” (Almata, 18.01.1992 ý.).
- ✓ Araly halas etmegiň Halkara gaznasyny (AHHG) döretmek hakyndaky Merkezi Aziýa döwletleriniň Baştutanlarynyň 1993-nji ýylyň 4-nji ýanwarynda Daşkent ş. kabul eden çözüdi.

6-njy amaly sapak

Tema: «Suw hojalygy boýunça milli maksatnamalar we olaryň halk hojalygy üçin ähmiýeti».

Soraglar

1. Suw hojalygy babatynda Milli maksatnamalarynyň halk hojalygynda ähmiýeti.
2. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy. A.: TDNG, 2019 Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynyň bölegi bolan Türkmenistanyň Oba hojalyk toplumyny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin maksatnamasy we suw hojalygy boýunça meýilnamasy. «Altyn asyr» Türkmen kölüniň sebitini 2019–2025-nji ýyllarda özleşdirmegiň konsepsiyasy we geçirilmeli çäreleriň meýilnamasy.

1. Suw hojalygy babatynda Milli maksatnamalarynyň halk hojalygynda ähmiýeti

Geljek döwre gerek bolan suw mukdaryny dogry kesgitlemek üçin hemme pudaklaryň şol döwre ösüş çaklamalaryny bilmek zerur. Suw hojalygynyň ösüş maksatnamasy şol çaklamalara esaslanýar. Ulanylýan umumy suw mukdarlary öndürilýän önümiň mukdarlary bilen bagly bolýandygy sebäpli, geljek ýakyn we uzak ýyllarda öndüriljek önümleriň mukdarlaryny bilmek wajyp bolup durýar. Öz gezeginde senagatyň, oba hojalygynyň, energetikanyň we beýleki pudaklaryň çykarylmalý önümleriniň mukdarlary ilatyň ösüşine, sarp edijiligiň görnüşlerine we derejesine, ýagny dürli görnüşli önümlere bolan islegleriň ýokarlanmagyna bagly bolýar.

Dünýäniň ösen ylmy-tehniki derejesine, ykdysadyýetiň pudaklarynda dolandyрма we meýilleşdirme usullaryny kämilleşdirmäge, önümçiligi intensiw usulda ýöretmäge esaslanýan Döwletiň uzak döwürleýin ykdysady syýasaty önümçiligiň ösüşiniň esasy bolup durýar. Ykdysadyýetiň pudaklarynyň ösdürmek bilen ilatyň ähliumumy ruhy we maddy isleglerini kanagatlandyrmak, durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň esasy meselesi bolup durýar.

Ösýän ilatyň isleglerini kanagatlandyrmak üçin ykdysady pudaklarynyň (senagatyň, oba hojalygyň, energetikanyň we başga pudaklaryň) hem ösüş çaklanýar. Pudaklara gerek bolan suw mukdarynyň çaklamalaryny kesgitlemek üçin esasy önümçilik harytlaryň öndürilmeli mukdarlary kesgitleýär, olardan nebit, gaz, elektrik energiýasy, senagat we gurluşyk materiallaryň önümleri, gaýtadan işlenilýän iýmit, ýeňil we himiýa senagatlarynyň önümleri, şeýle hem, esasy oba hojalyk önümleri bolan däne, ot-íymlik, süýt, et, gant şugundyry, gök onümler, bakja, miwe, üzüm, pagta we başgalar.

Şeýlelikde, çaklanýan görkezijileri (ilat sanyny we dürli önümleriň öndürilmeli mukdarlaryny) we adam sanyna hem-de dürli önümleriniň birligine sarp edilýän suw mukdaryny bilmek bilen geljek ýyllarda ýurdumyzda, welaýatlarda ýa-

da sebitde gerek bolan suw mukdaryny kesgitläp bolar. Her önümiň öndürilmeli mukdaryny hem-de olaryň birligine sarp edilýän we hapalanýan suw kadalaryny bilmek bilen gerek bolan suwuň umumy möçberini hasaplap bolar. Olary jemläp, senagatda, energetikada, oba hojalygynda we beýleki pudaklarda sarp ediljek suw mukdarlaryny hasaplap bolar. Olardan başga-da, balyk hojalygy, ulag we aragatnaşyk pudagy, arassalanan hapa suwlaryna garylmalı mukdary, dynç alyş we suw sportyna, rekreasiýa pudaklaryna belli bir suw mukdarlarynyň gerekdigini unutmaly däldiris[1-2]. Suw hojalygy babatynda Milli maksatnamalaryň hem-de olarda ýerine ýetirilmegi bellenen çäreleriň ähmiýeti ykdysadyýetiň pudaklarynyň, ilatyň suwa bolan isleglerini uzak möhletleýin kanagatlandyrmak, daşky gurşawy goramak bähbitlerini hasaba almak bilen durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegine ýardam etmek bolup durýar.

2. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynyň bölegi bolan Türkmenistanyň Oba hojalyk toplumyny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin maksatnamasy we suw hojalygy boýunça meýilnamasy. «Altyn asyr» Türkmen kölüniň sebitini 2019–2025-nji ýyllarda özleşdirmegiň konsepsiýasy we geçirilmeli çäreleriň meýilnamasy

Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynyň bölegi bolan Türkmenistanyň Oba hojalyk toplumyny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin maksatnamasynda oba we suw hojalygynda öndebaryjy sanly tehnologiýalary ornaşdyrmak bilen geljek ýyllarda meýilnama boýunça ösüşiniň görkezijileri hem-de olary ýerine ýetirmek üçin bellenen çäreler berlen [3-4].

Geçen döwürde statistiki maglumatlarda berlen oba hojalyk önümleriň öndürilen mukdarlary, şeýle hem “Türkmenistanyň Oba hojalyk toplumyny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin maksatnamasynda” we “Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasynda öndürilmegi göz önünde tutulan oba hojalyk önümleriň mukdarlary boýunça maglumatlar 1-nji tablisada berlen [3-5].

1-nji tablisa

Geçen ýyllarda Türkmenistanda öndürilen oba hojalyk önümleri we Maksatnamalarda öndürilmäge meýilleşdirilen önümler barada maglumat

Ýyllar	Ekin meýdanlary, müň ga	Esasy oba hojalyk önümleri, müň tonna						
		Bugdaý	Pagta	Ýeralma	Gök önümler	Bakja	Miwe	Üzüm
2014-2020-nji ýyllaryň statistika maglumatlary								
2014 ý.	1601,2	1202,8	1119,0	264,0	747,8	329,6	177,8	311,3
2015 ý.	1606,4	1406,2	1102,1	268,4	774,8	360,1	182,6	313,7
2016 ý.	1619,2	1604,6	1071,1	352,0	839,3	409,2	186,3	315,2
2017 ý.	1604,4	1587,8	1108,5	354,7	839,5	427,2	188,5	316,1
2018 ý.	1481,6	1086,5	1101,1	359,7	847,0	446,5	189,0	318,5
2019 ý.	1490,4	1654,0	1110,0	382,4	882,7	461,3	-	-
2020 ý.	1519,8	1481,0	1280,2	490,6	966,9	526,9	219,9	326,7
2030-njy ýyla çenli meýilleşdirileni								
2025 ý.*		1400,0	1250,0	389,0	928,3	436,9	211,0	332,8
2030 ý.**	2000	1896,2	1247,6	386,2	953,6	488,7	336,3	350,3

* - “Türkmenistanyň Oba hojalyk toplumyny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin maksatnamasynda”.

** - Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasy. – A.: TDNG, 2010.

Maksatnamalarda senagatda, dokma we gaýtadan işleýän önümçilikleri, energetika, himiýa senagaty we beýleki pudaklar boýunça geljek ýyllarda öndürilmeli önümleriň mukdarlary boýunça maglumatlar getirilýär. Bu maglumatlar geljek ýyllarda ulanyljak suw mukdarlaryny kesgitlemek we şol döwürde çaklanýan suw mukdarlarynyň gurlary bilen deňeşdirmek esasynda suwuň artýan ýa-da ýetmeýän mukdarlaryny suw balansynyň hasaplamalarynyň netijesinde kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Suw balansy (-) alamaty bilen çykan ýagdaýynda suwuň ýetmeýän mukdaryny görkezýär hem-de ýurduň suw balansyny sazlamak üçin geçirilmeli çäreleri bellemäge mümkinçilik berýär.

Ýurduň suw balansyny sazlamak üçin geçirilmeli çärelerde suw howdanlaryň göwrümlerini artdyrmak, gidrotehniki desgalary, suw göteriji beketleri, suwaryş ulgamlaryny gurmak we olary abatlamak, kenar berkidiş işlerini geçirmek şeýle-hem suwy tygşyly we netijeli ulanmak hem-de suw serişdelerini gorap saklamak boýunça geçirilmeli işleriň belli seneleri we jogapkärleri bellenilýär.

Ýurduň ekin meýdanlaryndan duzly ýerasty suwlaryny ýygnamak we suwarymly ýerleriň melioratiw ýagdaýyny gowulandyrmak üçin gurlan “Altyn asyr” Türkmen kolüniň 1-nji nobatyndan soň maksatnamalarda onuň 2-nji nobatynyň gurluşygy meýilleşdirilýär.

“Altyn asyr” Türkmen kölüniň sebitini 2019-2025-nji ýyllarda özleşdirmegiň Konsepsiýasynda” bu sebitde, çöl şertlerinde maldarçylygy ösdürmek üçin maldarlar üçin hemme amatlyklary bolan döwrebap obany gurmak meýilleşdirilen. Geçirilmeli çäreleriň Meýilnamasynda döwrebap oba bilen bilelikde awtomobil ýoluny, ýangyç guýulgasyny, ýaşaýyş-durmuş desgalaryny, çagalar bagyny, mekdebi we başga obýektlerini gurmak göz önünde tutulan.

Edebiýat

1. Юшманов О.Л. и др. Комплексное использование и охрана водных ресурсов. М.: Агропромиздат, 1985 – 303 с.
2. Kurtowezow G.D. Suw gurlaryny köptaraplaýyn ulanmak. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012 – 264 sah.
3. Türkmenistanyň Oba hojalyk toplumyny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin Maksatnamasy.
4. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasy. – A.: TDNG, 2010.
5. Türkmenistanyň statistik neşirleri, 2018-2020 ý.ý..
6. “Altyn asyr” Türkmen kölüniň sebitini 2019-2025-nji ýyllarda özleşdirmegiň Konsepsiýasy”, 2019.

6-njy amaly sapak boýunça bilimi barlamak üçin test soraglary

1-nji test soragy

Suw hojalygy babatynda Milli maksatnamalarynyň halk hojalygynda ähmiýetini belläň.

- suw hojalygy babatynda Milli maksatnamalaryň ähmiýeti ykdysadyýetiň pudaklarynyň hem-de ilatyň suwa bolan isleglerini uzak möhletleýin kanagatlandyrmak, daşky gurşawy goramak bähbitlerini hasaba almak bilen durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegine ýardam etmek bolup durýar.
- suw tygşytlajy tehnologiýalary giňden ornaşdyrmak
- senagyt we energetika pudaklary suw bilen üpjün etmek

2-nji test soragy

Aşakda bellen maksatnamalarynyň haýsylarynyň oba we suw hojalygyna degişlilerini belläň

- Türkmenistanyň Oba hojalyk toplumyny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin Maksatnamasy.
- Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasy. – A.: TDNG, 2010.
- Türkmenistanyň statistik neşirleri, 2018-2020 ý.ý..
- “Altyn asyr” Türkmen kölüniň sebitini 2019-2025-nji ýyllarda özleşdirmegiň Konsepsiyasy”, 2019.

6-njy amaly sapak boýunça

bilimi barlamak üçin test soraglarynyň dogry jogaplary

1-nji test soragy

Suw hojalygy babatynda Milli maksatnamalarynyň halk hojalygynda ähmiýetini belläň.

- ✓ suw hojalygy babatynda Milli maksatnamalaryň ähmiýeti ykdysadyýetiň pudaklarynyň hem-de ilatyň suwa bolan isleglerini uzak möhletleýin kanagatlandyrmak, daşky gurşawy goramak bähbitlerini hasaba almak bilen durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegine ýardam etmek bolup durýar.
- suw tygşytlajy tehnologiýalary giňden ornaşdyrmak
- senagyt we energetika pukaklary suw bilen üpjün etmek

2-nji test soragy

Aşakda bellen maksatnamalarynyň haýsylarynyň oba we suw hojalygyna deňişlilerini belläň

- ✓ Türkmenistanyň Oba hojalyk toplumyny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin Maksatnamasy.
- ✓ Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasy. – A.: TDNG, 2010.
- ✓ Türkmenistanyň statistik neşirleri, 2018-2020 ý.ý..
- ✓ “Altyn asyr” Türkmen kölüniň sebitini 2019-2025-nji ýyllarda özleşdirmegiň Konsepsiýasy”, 2019.

7-nji amaly sapak

Tema: «Suw gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän kanunçylyk esaslary».

Soraglar

1. Türkmenistanyň Suw kodeksi - suw gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän kanunçylyk esasy we Kodeksiň mazmuny.

1. Türkmenistanyň Suw kodeksi - suw gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän kanunçylyk esasy we Kodeksiň mazmuny

Türkmenistanyň suw kanunçylygy Türkmenistanyň Konstitusiýasyna esaslanýar we Türkmenistanyň Suw kodeksinden hem-de suw gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryndan durýar.

Türkmenistanyň suwlary peýdalanmak we goramak meselelerini düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namalary Türkmenistanyň Suw kodeksi esasynda kabul edilýär we onuň düzgünlerine çapraz gelmeli däldirler. Içilýän suw we içimlik suwy bilen üpjünçilik babatda ýüze çykýan gatnaşyklar, içilýän suw hakynda Türkmenistanyň kanunçylygy bilen düzgünleşdirilýär.

Deňiz we serhetüsti suwlaryny peýdalanmak we goramak babatda ýüze çykýan gatnaşyklar, Türkmenistanyň Suw kodeksi we Türkmenistanyň halkara şertnamalary bilen düzgünleşdirilýär. Eger Türkmenistanyň halkara şertnamasynda Türkmenistanyň Suw kodeksinde bellenen kadalardan başga kadalalar bellenen bolsa, onda halkara şertnamasynyň kadalary ulanylýar.

Türkmenistanyň Suw kodeksi ýuridik we fiziki şahslaryň suw serişdelerine bolan zerurlyklaryny kanagatlandyrmak maksady bilen, suwlary durnukly hem-de rejeli peýdalanmak babatda gatnaşyklary düzgünleşdirýär we suw serişdeleriniň ähmiýetini ýokarlandyrmaga, suwlary hapalanmakdan, zibillenmekden we egsilmekden goramagy üpjün etmäge, suwlaryň ýaramaz täsiriniň önüni almaga we ýok etmäge, suw obýektlerini dikeltmäge we ýagdaýyny gowulandyrmaga gönükdirilendir.

Türkmenistanyň Suw kodeksi

(2016-njy ýylyň 15-nji oktýabry № 456-V, 2017-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan güýje girizildi)

Türkmenistanyň Suw kodeksi sekiz bölümlerden, ýigrimi alty baplardan we 120 maddalardan ybarat.

I bölüm. Umumy düzgünler.

II bölüm. Suwlary peýdalanmak we goramak babatda döwlet dolandyryşy hem-de döwlet gözegçiligi.

III bölüm. Suwlary peýdalanmak we goramak babatda döwlet meýilleşdirilişi, suwlary döwlet tarapyndan hasaba almak, döwlet suw kadastry we suw obýektleriniň döwlet monitoringi.

IV bölüm. Suwdan peýdalanmak.

V bölüm. Suw obýektlerini goramak we suwlaryň zyýanly täsiriniň önüni almak.

VI bölüm. Suwlary peýdalanmak we goramak babatda kadalaşdyrmak we standartlaşdyrmak.

VII bölüm. Suwlary rejeli peýdalanmagy we goramagy üpjün etmegiň ykdysady mehanizmi.

VIII bölüm. Suwlary peýdalanmak we goramak babatda jeddeleri çözmek. Türkmenistanyň suw kanunçylygynyň bozulandygy üçin jogapkärçilik. Suwlary peýdalanmak we goramak babatda halkara hyzmatdaşlygy.

Türkmenistanyň Suw kodeksine laýyklykda, suwlary peýdalanmak we goramak babatda döwlet dolandyryşy Türkmenistanyň Ministrler Kabineti, suwlary peýdalanmak we goramak babatda ygtyýarlandyrylan döwlet edaralary, ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we ýerli öz-özüni dolandyryş edaralary tarapyndan amala aşyrylýar (II BAP, 10-njy madda, b. 1).

Suwlary peýdalanmak we goramak babatda ygtyýarlandyrylan döwlet edaralaryna şu aşakdakylar girýärler (II BAP, 10-njy madda, b. 2):

1) Türkmenistanyň Suw hojalygy baradaky döwlet komiteti (ygtyýarlandyrylan döwlet edaralary);

2) daşky gurşawy goramak babatda döwlet dolandyryşynyň ygtyýarlandyrylan edarasy (Türkmenistanyň Oba hojalyk we daşky gurşawy goramak ministrligi);

3) geologiýa babatda döwlet dolandyryşynyň ygtyýarlandyrylan edarasy;

4) Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda beýleki ygtyýarlandyrylan döwlet edaralary.

Türkmenistanyň Ministrler Kabineti suwlary peýdalanmak we goramak babatda ygtyýarlandyrylan döwlet edaralarynyň işine ýolbaşçylyk edýär, suw gaznasyna eýelik etmek, peýdalanmak we ygtyýar etmek hukugyny amala aşyrýar (11-nji madda, 3-nji we 7-nji bölekleri).

Häzirki döwürde Türkmenistanda ýerli we sebitleýin (basseýinleýin) döwlet suw hojalyk guramalary hereket edýär.

Ýerli döwlet suw hojalyk guramalaryna “Ahalsuwhojalyk”, “Balkansuwhojalyk”, “Marysuwhojalyk”, “Lebapsuwhojalyk”, “Daşoguzsuwhojalyk”, önümçilik birleşikleri we olaryň etraplardaky önümçilik dolanyşyklary degişli bolýar.

Sebitleýin dolandyрма usulynda hereket edýän döwlet suw hojalyk guramalarynyň sanyna Amyderýadan gözbaşyny alyp gaýdýan Garagumderýa we onuň düzümindäki gidrotehniki desgalaryna hyzmat edýän 9 sany bölümi bolan “Garagumderýasuwhojalyk” birleşigini, “Marysuwhojalyk” önümçilik birleşigine degişli bolan we Murgap derýasynyň gidrotehniki desgalaryna hyzmat edýän “Murgapderýaulanyş” önümçilik dolanyşygyny, Türkmenderýa we onuň düzümindäki

gidrotehniki desgalaryna hyzmat edýän “Türkmenderýasuhojalyk” dolanyşygyny girizip bolar. Türkmenderýa gözbaşyny Amyderýada gurlan Düýeboýun gidrotehniki desgalar toplumyndan alyp gaýdýar.

Hereket edýän serhetara suw hyzmatdaşlygy ulgamyna degişlilikde Türkmenistan Döwletara Kordinasiýa Suw hojalyk Komissiýasynyň (DKSK) (MKBK) düzümine girýär. DKSK-ň düzüminde “Amyderýa” we “Syrderýa” sebitleýin suw hojalyk birleşikleri bar.

***Döwlet suw hojalyk guramalary** – suwlary peýdalanmak we goramak babatda işi amala aşyran, ýerli we sebitleýin (basseýinleýin) döwlet suw hojalyk guramalary;*

Türkmenistanyň Suw kodeksine laýyklykda (II BAP, 15-nji madda, b.1-3):

1. Ýerli we sebitleýin döwlet suw hojalyk guramalary – olaryň esasy wezipesi suwlary peýdalanmak we goramak babatda döwlet dolandyryşyny hem-de gözegçiligini amala aşyrmak bolup durýan, ygtyýarlandyrylan edaranyň garamagyndaky edaralardyr.

Ýerli we sebitleýin döwlet suw hojalyk guramalary döredilen mahalynda geografik, taryhy, gidrografik, durmuş, ykdysady we beýleki ýagdaýlar nazara alynýar.

2. Ýerli we sebitleýin döwlet suw hojalyk guramalary barada Düzgünnamalar ygtyýarlandyrylan edara tarapyndan tassyklanylýar.

Edebiýat

1. Türkmenistanyň Konstitusiýasy. A.: TDNG, 2020 – 64 sah.
2. Türkmenistanyň Suw kodeksi. A.: TDNG, 2017– 191 sah.
3. “Meliorasiýa hakynda” Türkmenistanyň Kanuny, 2018 ý.
4. “Ýerasty baýlyklar hakynda” Türkmenistanyň Kanuny, 2014 ý.
5. “Agyz suwy hakynda” Türkmenistanyň Kanuny, 2010 ý.
6. Кепбанов Ё.А., Баллыев Б.Б. Организация управления природоохранной деятельностью в Туркменистане. Ашхабад, 2018, 167 с.

7-nji amaly sapak boýunça bilimi barlamak üçin test soraglary

1-nji test soragy

Türkmenistanyň Suw kodeksine laýyklykda Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň wezipesi barada jogaplar berlen. Şolardan dory jogaby belläň.

- suwlary peýdalanmak we goramak babatda işi amala aşyrmak.
- suwlary peýdalanmak we goramak babatda ygtyýarlandyrylan döwlet edaralarynyň işine ýolbaşçylyk etmek, suw gaznasyna eýelik etmek, peýdalanmak we ygtyýar etmek hukugyny amala aşyrmak.
- ýerli we sebitleýin döwlet suw hojalyk guramalary barada Düzgünnamalar ygtyýarlandyrylan edara tarapyndan tassyklanylýar.

2-nji test soragy

Türkmenistanyň Suw kodeksine laýyklykda ýerli we sebitleýin (basseýinleýin) döwlet suw hojalyk guramalarynyň wezipeleri barada jogaplar berlen. Şolardan dory jogaby belläň.

- suwlary peýdalanmak we goramak babatda ygtyýarlandyrylan döwlet edaralarynyň işine ýolbaşçylyk etmek, suw gaznasyna eýelik etmek, peýdalanmak we ygtyýar etmek hukugyny amala aşyrmak.
- ýerli we sebitleýin döwlet suw hojalyk guramalary barada Düzgünnamalar ygtyýarlandyrylan edara tarapyndan tassyklanylýar.
- suwlary peýdalanmak we goramak babatda işi amala aşyrmak.

**7-nji amaly sapak boýunça
bilimi barlamak üçin test soraglarynyň dogry jogaplary**

1-nji test soragy

Türkmenistanyň Suw kodeksine laýyklykda Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň wezipesi barada jogaplar berlen. Şolardan dory jogaby belläň.

- suwlary peýdalanmak we goramak babatda işi amala aşyrmak.
- ✓ suwlary peýdalanmak we goramak babatda ygtyýarlandyrylan döwlet edaralarynyň işine ýolbaşçylyk etmek, suw gaznasyna eýelik etmek, peýdalanmak we ygtyýar etmek hukugyny amala aşyrmak.
- ýerli we sebitleýin döwlet suw hojalyk guramalary barada Düzgünnamalar ygtyýarlandyrylan edara tarapyndan tassyklanylýar.

2-nji test soragy

Türkmenistanyň Suw kodeksine laýyklykda ýerli we sebitleýin (basseýinleýin) döwlet suw hojalyk guramalarynyň wezipesi barada jogaplar berlen. Şolardan dory jogaby belläň.

- suwlary peýdalanmak we goramak babatda ygtyýarlandyrylan döwlet edaralarynyň işine ýolbaşçylyk etmek, suw gaznasyna eýelik etmek, peýdalanmak we ygtyýar etmek hukugyny amala aşyrmak.
- ýerli we sebitleýin döwlet suw hojalyk guramalary barada Düzgünnamalar ygtyýarlandyrylan edara tarapyndan tassyklanylýar.
- ✓ suwlary peýdalanmak we goramak babatda işi amala aşyrmak.

8-nji amaly sapak

Tema: «Suw serişdelerini hem-de suw obýektleriniň ulgamlaryny netijeli ulanylmagynda ýerli ýerine ýetiriji häkimiýet hem-de öz-özünü dolandyryş edaralarynyň orny

Soraglar

1. Ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet edaralarynyň ygtyýarlylygy.
2. Ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň ygtyýarlylygy.

1. Ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet edaralarynyň ygtyýarlylygy

Ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet edaralarynyň ygtyýarlylygy Türkmenistanyň Suw kodeksiniň 17-nji maddasynda bellenilen:

1) suwlary peýdalanmak we goramak babatda döwlet syýasatyny durmuşa geçirmäge gatnaşýarlar;

2) suwlary rejeli peýdalanmak we goramak bilen baglanyşykly shemalary, maksatnamalary we çäreleriň meýilnamalaryny işläp taýýarlamaga gatnaşýarlar hem-de özlerniň garamagyndaky çäklerde olaryň durmuşa geçirilmegi boýunça çäreleri görýärler;

3) özlerniň garamagyndaky çäkde ilaty we ykdysadyýetiň pudaklaryny suw bilen üpjün etmek boýunça çäreleri görýärler;

4) özlerniň garamagyndaky çäkde suwlary rejeli peýdalanmagyň we goramagyň suw tygşytlaýjy tehnologiýalaryny we usullaryny ornaşdyrmak boýunça işleri guraýarlar;

5) suwuň çäklendirilen möçberlerden artyk alynmagyny goşmak bilen, suw möçberlerini bermek barada döwlet suw hojalyk guramalarynyň we suwdan peýdalanyjylaryň arasynda şertnamalaryň baglaşylmagy we ýerine ýetirilmegi boýunça işleri guraýarlar;

6) suwdan peýdalanyjylara suwy bermegiň bellenilen çäklendirilen möçberleriniň berjaý edilişine ygtyýarlandyrylan edara bilen bilelikde jogapkärçilik çekýärler;

7) suw serişdeleriniň goralyp saklanylmagyna we dikeldilmegine, şeýle hem suwlaryň ýaramaz täsiriniň önüni almak we onuň netijelerini ýok etmek boýunça çäreleriň amala aşyrylmagyna gatnaşýarlar;

8) öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde suwdan peýdalanyjylaryň hukuklarynyň goralmagyny üpjün edýärler;

9) suw obýektlerini ýa-da olaryň böleklerini aýrybaşga peýdalanmaga bermek baradaky çözümleri ylalaşýarlar;

10) suwuň ýagdaýyna täsirini ýetirýän, önümçilik obýektleriniň we önümçilikleriň ýerleşdirilmegini we gurulmagyny, şeýle hem suw obýektlerinde, suw goraýyş zonalarynda we kenarýaka suw goraýyş zolaklarynda gurluşyk, düýbünü çuňaldyş we beýleki işleri geçirmegiň şertlerini ylalaşýarlar;

11) özlerniň garamagyndaky çäklerde gidrotehniki desgalaryň howpsuzlygyny üpjün etmek meselelerini çözmekde ýardam edýärler;

12) özleriniň garamagyndaky çäkde ýerleşýän suw obýektleriniň ýagdaýy barada ilaty habardar edýärler;

13) özleriniň garamagyndaky çäkde suw obýektlerinden suw almak üçin (şol sanda buraw guýularynyň) desgalaryň gurluşygynyň we gurnalysynyň ýerleşjek ýerini ylalaşýarlar;

14) suwdan ýörite peýdalanmagyň şertlerini ylalaşýar;

15) Türkmenistanyň Suw kodeksinde we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryna laýyklykda öz ygtyýarlygyna girýän beýleki meseleleri çözüýärler.

2. Ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň ygtyýarlylygy

Ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň ygtyýarlylygy Türkmenistanyň Suw kodeksiniň 17-nji maddasynda bellenilen:

1) suwlary rejeli peýdalanmak we goramak bilen baglanyşykly shemalary, maksatnamalary we çäreleriň meýilnamalaryny işläp taýýarlamaga ýardam edýärler, özleriniň garamagyndaky çäklerde olaryň durmuşa geçirilmegi boýunça çäreleri görýärler;

2) özleriniň garamagyndaky çäkde ýerleşýän suw obýektleriniň rejeli peýdalanylmagy we goralmagy boýunça çäreleriň amala aşyrylmagyna ýardam edýärler;

3) özleriniň garamagyndaky çäkde suw serişdelerini rejeli peýdalanmagyň we goramagyň suw tygşytlaýjy tehnologiýalaryny we usullaryny ornaşdyrmak boýunça işleri guraýarlar;

4) suwdan peýdalanyjylara suw bermegiň bellenilen çäklendirilen möçberleriniň berjaý edilişine gözegçiligi amala aşyrýarlar, şeýle hem suwuň çäklendirilen möçberlerden artyk alynmagyny goşmak bilen, zerur bolan möçberlerde suw bermäge döwlet suw hojalyk guramalary bilen suwdan peýdalanyjylaryň arasyndaky şertnamalaryň baglaşylmagynyň we ýerine ýetirilmeginiň berjaý edilişine gözegçiligi amala aşyrýarlar;

5) özleriniň garamagyndaky çäkde ilaty we ykdysadyýetiň pudaklaryny suw bilen üpjün etmäge ýardam edýärler;

6) suwlaryň ýaramaz täsiriniň önüni almak we onuň netijelerini ýok etmek boýunça çäreleriň amala aşyrylmagyna gatnaşýarlar;

7) özleriniň garamagyndaky çäkde suw üpjünçilik çeşmeleriniň arassaçylyk ýagdaýyna gözegçiligi amala aşyrýarlar;

8) Türkmenistanyň Suw kodeksine we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryna laýyklykda öz ygtyýarlygyna girýän beýleki meseleleri çözüýärler.

Edebiýat

1. Türkmenistanyň Suw kodeksi. A.: TDNG, 2017– 191 sah.

8-nji amaly sapak boýunça bilimi barlamak üçin test soraglary

1-nji test soragy

Türkmenistanyň Suw kodeksine laýyklykda Ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet edaralarynyň özleriniň garamagyndaky çäkde suw tygşytlaýjy tehnologiýalaryny we usullaryny ornaşdyrmak boýunça wezipesi barada jogaplar berlen. Şolardan dory jogaby belläň.

- suw tygşytlaýjy suwaryş enjamlaryny satyn alyp berýär.
- işleri guraýarlar.
- suw tygşytlaýjy suwaryş ulgamlaryny gurup berýär.

2-nji test soragy

Türkmenistanyň Suw kodeksine laýyklykda Ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň özleriniň garamagyndaky çäkde suw tygşytlaýjy tehnologiýalaryny we usullaryny ornaşdyrmak boýunça wezipesi barada jogaplar berlen. Şolardan dory jogaby belläň.

- suw tygşytlaýjy suwaryş enjamlaryny satyn alyp berýär.
- işleri guraýarlar.
- suw tygşytlaýjy suwaryş ulgamlaryny gurup berýär.

8-nji amaly sapak boýunça bilimi barlamak üçin test soraglarynyň dogry jogaplary

Türkmenistanyň Suw kodeksine laýyklykda Ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet edaralarynyň özleriniň garamagyndaky çäkde suw tygşytlaýjy tehnologiýalaryny we usullaryny ornaşdyrmak boýunça wezipesi barada jogaplar berlen. Şolardan dory jogaby belläň.

- suw tygşytlaýjy suwaryş enjamlaryny satyn alyp berýär.
- ✓ işleri guraýarlar.
- suw tygşytlaýjy suwaryş ulgamlaryny gurup berýär.

2-nji test soragy

Türkmenistanyň Suw kodeksine laýyklykda Ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň özleriniň garamagyndaky çäkde suw tygşytlaýjy tehnologiýalaryny we usullaryny ornaşdyrmak boýunça wezipesi barada jogaplar berlen. Şolardan dory jogaby belläň.

- suw tygşytlaýjy suwaryş enjamlaryny satyn alyp berýär.
- ✓ işleri guraýarlar.
- suw tygşytlaýjy suwaryş ulgamlaryny gurup berýär.

9-njy amaly sapak

Tema: «Suwy tygşytly ulanmaklygy höweslendirmek we suwdan tölegli peýdalanmak».

Soraglar

1. Suwy tygşytly ulanmagy höweslendirmek.
2. Suwdan tölegli peýdalanmak.

1. Suwy tygşytly ulanmagy höweslendirmek

Howanyň üýtgemegi boýunça Türkmenistanyň Milli strategiýasynda suwy tygşytly ulanmagy höweslendirmek, suw hojalygynyň howanyň üýtgemegine uýgunlaşmak babatynda esasy meseleleriniň biri hökmünde garalýar [1].

Suw serişdelerini adalatly we netijeli ulanmak, tygşytlamany höweslendirmek we gorap saklamak ýoluna salmak üçin suw gurlaryny ykdysady haryt hökmünde garap dolandyrmak, wajyp usullarynyň biri bolup durýar.

Türkmenistanyň Suw kodeksiniň “Türkmenistanyň suw kanunçylygynyň esasy ýörelgelerinde” şu ugurlar hem bellenilen [2]:

12) suwdan ýörite peýdalanmagyň töleglilikini;

14) Türkmenistanyň suw kanunçylygynyň bozulmagy bilen ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak.

Suw hojalygy babatda çäreleriň amala aşyrylmagyna raýatlaryň we jemgyýetçilik birleşikleriniň gatnaşmagynyň orny hem-de hukuklary Türkmenistanyň Suw kodeksiniň 19-njy maddasynda berilýär, mysal üçin:

7) suwlaryň hapalanmagynyň, zibillenmeginiň we egsilmeginiň netijesinde döwlete we raýatlara ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak barada kazyýete talap arzalaryny bermäge.

Suw serişdelerini adalatly we netijeli ulanmak, tygşytlamany höweslendirmek we gorap saklamak üçin, suw gurlaryny ykdysady haryt hökmünde garap dolandyrmak wajypdygyny bellemeli.

Suw serişdelerinden peýdalanylandygy üçin töleg atly 111-nji maddasynda aşakda berlenler bellenilýär:

3. Suwdan peýdalanyjylara suw bermek boýunça hyzmatlaryna tarifler ykdysadyýet we ösüş babatda döwlet dolandyryşynyň ygtyýarlandyrylan edarasyny bilen ylalaşylmagy boýunça ygtyýarlandyrylan edara tarapyndan bellenilýär.

Suwdan peýdalanyjylara suw bermek boýunça hyzmatlaryň tarifleri suwuň kadalaşdyrylan möçberi, suwdan peýdalanyjylara suw berlen mahalynda hakyky üýşen çykdaýlaryň we beýleki ölçütleriň esasynda bellenilýär. Suwdan ýörite peýdalanmagyň ähli görnüşleri üçin berlen suwuň kadadan artyk möçberine ýokarlandyrylan tarif bellenilýär.

Suwlary peýdalanmak we goramak babatda ykdysady taýdan düzgünleşdirmegiň görnüşleri1 Türkmenistanyň Suw kodeksiniň 10-njy maddasynda belleniýär.

1. Suwlary peýdalanmak we goramak babatda ykdysady taýdan düzgünleşdirmegiň esasy görnüşleri şu aşakdakylar bolup durýarlar:

1) abatlaýyş-dikeldiş we beýleki suw hojalyk işlerini goşmak bilen, suwdan peýdalanyjylara suw bermek hem-de suwy sowmak boýunça tölegli esasy hyzmat etmek;

2) suw obýektlerini rejeli peýdalanmagyň we goramagyň maksatnamalaryny işläp taýýarlamak we maliýeleşdirmek;

3) ýuridik we fiziki şahslar tarapyndan suw tygşytlawyş tehnologiýalarynyň girizilen we suw serişdelerini rejeli peýdalanmak we goramak boýunça beýleki netijeli çäreleriň amala aşyrylan mahalynda, olara Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda karz we beýleki ýeňillikleri bermek;

4) ýörite gaznalary döretmek we olary suw obýektlerini dikeltmek we goramak üçin peýdalanmak;

5) Türkmenistanyň suw kanunçylygynyň bozulmagy netijesinde suw obýektlerine we gidrotehniki desgalara ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak;

6) suwlary peýdalanmak we goramak babatda administratiw hukuk bozulmalaryna jerime çärelerini ulanmak;

2. Suwlary rejeli peýdalanmagy üpjün etmegiň we goramagyň ykdysady mehanizmi, Türkmenistanyň kanunçylygynda kesgitlenilýän ykdysady taýdan düzgünleşdirmegiň beýleki ugurlaryny hem öz içine alyp biler.

Mysal üçin, oba hojalygynda suwy tygşytlajy suwaryş tehnologiýalaryny ornaşdyrmak maksady bilen suwdan peýdalanyjylary höweslendirmek üçin 2018-nji ýylyň 12-nji oktýabrynda “Ýurdumyzda oba hojalyk önümlerini öndürijileri maliýe taýdan goldamak hakynda” Türkmenistanyň Prezidentiniň Karary çykdy.

Karara laýyklykda oba hojalyk önümlerini öndürijileri maliýe taýdan goldamak, oba hojalygynda innowasiýalary, döwrebap tilsimatlary we öňdebaryjy usullary ornaşdyrmak, ýerleriň hasyllylygyny ýokarlandyrmak, oba ilatynyň ýaşayyş-durmuş şertlerini has-da gowulandyrmak hem-de täze iş orunlaryny döretmek maksady bilen, Türkmenistanyň ygtyýarly banklaryna daýhan birleşiklerine, daýhan hojalyklaryna, oba hojalyk paýdarlar jemgyýetlerine, mülkdarlara, kärendeçilere we oba hojalyk ylmy-barlag institutlaryna o/h tehnikalary, gurallary we abzallary hem-de suw tygşytlajy tehnikalary, enjamlary, suwaryşda ulanylýan geçirijileri satyn almak üçin ýyllyk 1 göterim bilen, olaryň ulanyş möhletinden ugur alyp, 10 ýyla çenli möhletde her ýylda deň paýlarda gaýtarmak şertinde ýeňillikli karzlary bermäge ygtyýar berildi.

Şular ýaly № 12890 belgili Karar 2013-nji ýylyň 6-njy martynda hem çykdy.

2. Suwdan tölegli peýdalanmak

Türkmenistanda suwdan umumy peýdalanmak muzdsuz esasyda amala aşyrylýar. Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan belenen suwdan ýörite peýdalanmagyň käbir görnüşlerinden başgaly üçin, Türkmenistanda suwdan ýörite peýdalanmak tölegli esasyda amala aşyrylýar.

Suwdan peýdalanyjylara suw bermek boýunça hyzmatlar üçin töleg almagyň tertibi Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda belenen.

Suw serişdelerini rejeli peýdalanmak maksady bilen, suwdan peýdalanyjylaryň dürli toparlary üçin suw bermek boýunça hyzmatlara tapawutlandyrylan (differensirlenen) tarif möçberleri şu aşakdaky ölçütler nazara alnyp belenen bilner:

- 1) döwletiň suw bermek boýunça çykajylary;
- 2) berilýän suwuň hili;
- 3) suw bermegiň öz wagtyndalygy;
- 4) gidromelioratiw ulgamyň peýdalanylmagy;
- 5) suw serişdeleri berilýän çäk

“Meliorasiýa barada” Türkmenistanyň kanunynda ýerleriň meliorasiýasy we melioratiw çäreler Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň, melioratiw ulgamlaryny ulanyjylaryň we Türkmenistanyň kanunçylygynda gadagan edilmedik özge serişdeleriň hasabyna ýerine ýetirilýär.

Döwlet Maksatnamalary esasynda ýerine ýetirilýän melioratiw ulgamlaryň gurluşygy Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň we Türkmenistanyň kanunçylygynda gadagan edilmedik özge serişdeleriň hasabyna maliýeleşdirilýär.

Döwletara we Döwlet melioratiw ulgamlaryň gurluşygy, ulanylyşy we bejerilişi Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň hasabyna maliýeleşdirilýär.

Döwletara we Döwlet melioratiw ulgamlary döwlet eýeçiliginde bolup, ulanmaga we eýeçilik etmäge döwlet suw hojalyk guramalaryna berilýär [4].

Içki hojalyk melioratiw ulgamlarynyň gurluşygy, bejeriş işleri we ulanylyşy bilen bagly çykajylary şol ulgamlary ulanyjylaryň serişdeleriniň we Türkmenistanyň kanunçylygynda gadagan edilmedik özge serişdeleriň hasabyna amala aşyrylýar.

Türkmenistanyň kanunçylygynda laýyklykda içki hojalyk melioratiw ulgamlary ulanylmaga, eýeçilik etmäge ýa-da hususlaşdyrmaga ýuridik we fiziki şahslara berilýär hem-de olaryň balansynda durýar.

2019-njy ýylda Türkmenistanyň Oba hojalyk toplumyny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin Maksatnamasy kabul edildi, bu Maksatnama Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynyň düzüm bölegi bolup durýar [5-6]). Bu Maksatnama laýyklykda Türkmenistanyň Suw hojalygy baradaky döwlet komitetine 2025-nji ýylda goýberilýän maýa goýumlary, şol sanda Döwlet býujetiniň hasabyna 2019-ýylda garaňda 4,7 esse köpdür.

Häzirki wagtda döwlet suw hojalyk guramalary hojalygara suwaryş we melioratiw ulgamlarynyň hem olardaky gidrotehniki desgalarynyň hyzmatlaryny we bejeriş işlerini Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň hasabyna ýerine ýetirýärler.

Içki hojalyk suwaryş we melioratiw ulgamlary hem-de olardaky gidrotehniki desgalar oba hojalyk önümlerini öndürjileriň balansynda durýar we olarda geçirilmeli hyzmatlaryny we bejeriş işlerini daýhan birleşikleri bilen etraplaryň döwlet suw hojalyk edaralary ýyldaky baglanyşylyan şertnamalaryň esasynda ýerine ýetirilýär.

Suw hyzmatlarynyň tarifleri her oba hojalyk ekin üçin Türkmenistanyň Malie we ykdysadyýet ministrligi bilen ylalaşylyp, Türkmenistanyň Suw hojalygy baradaky döwlet komiteti tarapyndan her ýyl işlenip düzülýär hem-de Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan tassyklanylýar.

Suw hojalygynyň ösüş meýilnamalarynda gurluşygyň ýa-da çäräniň ady, geçirilmeli wagty (ýyly), ýerine ýetiriji, maliýeleşdirmek çeşmeleri we maliýe serişdeleri görkezilýär.

“Ýurdumyzda oba hojalyk önümlerini öndürjileri maliýe taýdan goldamak hakyndaky” Karara laýyklykda suw ulanyjylar (daýhan birleşikleri, daýhan hojalyklary, oba hojalyk paýdarlar jemgyýetleri, mülkdarlar, kärendeçiler) suw tygşytlaýjy suwaryş enjamlary satyn alyp öz ýerlerinde gurnaýarlar.

Häzirki wagtda ýurdumyzda Turkiýanyň, ABŞ-niň kompaniýalarynyň giň gerimli emeli ýagşy ýagdyryjy enjamlary, damjalaýyn suwaryş üçin döwlet we hususy kärhanalaryň ýerli materiallaryndan öndürýän enjamlary, şeýle hem Izraýlyň, Eýranyň we Tursiýanyň enjamlary ulanylýar (1-3-nji suratlar).

Ýurdumyzda hususy sektor we telekeçilik ösüşe eýe bolýar, olar oba hojalyk önümleri öndürmek bilen olary gaýtadan işleýär.

Oba ýerlerinde oba hojalyk önümlerini öndürýän daýhan we beýleki hususy hojalyklaryň sany köpeliýär.

Türkmenistanyň oba hojalygynda hereket edýän subýektler daýhan birleşiklerinden, kärhanalaryň, ministrlikleriň we pudak edaralaryň kömekçi hojalyklaryndan, hususy hojalyklaryndan (şol sanda hususy kömekçi hojalyklary we bagçylyk üçin berlen ýerlerdäki hojalyklar), hususy önüm öndürjilerden we daýhan hojalyklaryndan ybarat.

1-nji surat. Noýbanyň, miweli baglaryň we ýeralmanyň damjalaýyn usulda suwarylyşy (Ahal welaýaty)

2-nji surat. Gowaçanyň we mekgejöweniň damjalaýyn usulynda suwarylyş meýdany (Gökdepe etrabynyň Şorgala daýhan birleşiginiň ýerleri)

Soňky wagtda Türkmenistanda taze döwrebap suw tygşytlajy tehnologiýalary peýdalanylýan, ýyladyşhanalaryň gurluşygy giň depginlerde alnyp barylýar.

Ýyllyk statistik neşirlerine laýyklykda Türkmenistanyň oba hojalygynda hereket edýän subýektleriň sany 1-nji tablisada berilýär [7]. Tablisadan görüşi ýaly, Türkmenistanyň oba hojalygynda hereket edýän subýektleriň sany ýyllar boýunça üýtgeýär, daýhan birleşikleriň, ministrlikleriň we pudak edaralaryň kömekçi hojalyklarynyň sanlary azalýar, hususy we daýhan hojalyklaryň sany köpeliýär.

3-nji surat. Baharly etrabynyň Ş.Batyrow adyndaky daýhan birleşiginde frontal hereketde işleýän “VALLEY” kysymly giň gerimli emeli ýagşy ýagdyryjy enjamy bilen bugdaýyň suwarylyşy

Oba hojalygynda hojalyk subektleriniň sany

Hojalyk subýektleri	2014 ý	2015 ý	2016 ý	2017 ý	2018 ý	2019 ý	2020 ý
Daýhan birleşikleri, birlik	529	526	522	521	521	517	489
Daýhan birleşikleriň, ministrlikleriň we pudak edaralaryň kömekçi hojalyklary, birlik	220	209	210	206	204	203	206
Hususy hojalyklar, müň birlik	919,6	990,4	1010,2	1017,4	1030,1	1080,7	1076,3
Şol sanda:							
hususy kömekçi hojalyklar, müň birlik	884,1	966,7	986,1	993,3	1006,0	10056,6	1052,2
bagçylyk üçin berlen ýerlerdäki hojalyklar, müň birlik	35,5	23,7	24,1	24,1	24,1	24,1	24,1
Hususy haryt öndürijiler, müň birlik	2,3	2,3	2,2	2,2	2,1	2,0	2,0
Daýhan hojalyklary, birlik	2171	2288	3082	3172	3252	3420	2645

Ýurdumyzyň ähli suw ulanyjylary üçin oba hojalyk ekinlerini ösdürip ýetirdirmek maksady bilen ýyla oba hojalyk ekinleriniň suwaryş kadalary, hojalykara suwaryş ulgamynyň ulanylyşynda edilýän hyzmatlarynyň harajatlary we tölegleri Türkmenistanyň Suw hojalygy baradaky döwlet komiteti tarapyndan düzülip, Türkmenistanyň Maliýe we ykdysady ministrligi bilen ylalaşmak esasynda Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan tassyklanylýar. Mysal üçin, 2019-njy ýylda olaryň bolan möçberleri 2-nji tablisada berilýär.

Suw ulanyjylara suwy ýetirmek üçin hojalygara suwaryş ulgamynyň ulanylyşynda suw hyzmatlarynyň harajatlary (2019 ý.)

№/№	Ekinleriň ady	Suwaryş kadasy, m ³ /ga	Suw hyzmatlarynyň harajatlary, 1 m ³ suwuň bahasy	1 ga suwarymly meýdana çykdaýylar
				manatda
1.	Ot-ýymlik ekinler	8100	0,0258	208,98
2.	Arpa, bugdaý	5300	0,0258	136,74
3.	Gök ekinler	12600	0,0258	325,08
4.	Bakja ekinler	5300	0,0258	136,74
5.	Miweli baglar	8500	0,0258	219,3
7.	Üzüm	6000	0,0258	154,8
8.	Ýeralma	5000	0,0258	129
9.	Aralyk ekinler	4500	0,0258	116,1
10.	Gowaça	7000	0,0258	180,6

Bellik. Aralyk ekinlere: mäs, künji, jöwen, süle, günebakar we şuna meňzeşler degişli.

Edebiýat

1. Howanyň üýtgemegi boýunça Türkmenistanyň Milli strategiýasy. 2018.
2. Türkmenistanyň Suw kodeksi. A.: TDNG, 2017– 191 sah. (Водный кодекс Туркменистана).
3. “Ýurdumyzda oba hojalyk önümlerini öndürjileri maliýe taýdan goldamak hakynda” Türkmenistanyň Prezidentiniň Karary, 2018 ý.
4. “Meliorasiýa hakynda” Türkmenistanyň Kanuny, 2018 ý.
5. Türkmenistanyň Oba hojalyk toplumyny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin Maksatnamasy.
6. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy. A.: TDNG, 2019.
7. Türkmenistanyň statistiki neşirleri. 2018-2020-nji ýyllar.

9-njy amaly sapak boýunça bilimi barlamak üçin test soraglary

1-nji test soragy

Türkmenistanyň Suw kodeksine laýyklykda ýuridik we fiziki şahslar tarapyndan suw tygşytlaýyş tehnologiýalarynyň girizilen we suw serişdelerini rejeli peýdalanmak we goramak boýunça beýleki netijeli çäreleriň amala aşyrylan mahalynda, olara Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda nähili goldawlar berilýändigini barada jogaplar berlen. Şolardan dory jogaby belläň.

- karz we beýleki ýeňillikler berilýär.
- suwlary rejeli peýdalanmagy üpjün etmegiň we goramagyň ykdysady mehanizmi, Türkmenistanyň kanunçylygyna kesgitlenilýän ykdysady taýdan düzgünleşdirmegiň beýleki ugurlaryny hem öz içine alyp bilýär.
- goldawlar berilmitýär.

2-nji test soragy

Oba hojalygyna suwy tygşytlaýjy suwaryş tehnologiýalaryny ornaşdyrmak maksady bilen suwdan peýdalanyjlary höweslendirmek üçin 2018-nji ýylyň 12-nji oktýabrynda “Ýurdumyzda oba hojalyk önümlerini öndürijileri maliýe taýdan goldamak hakynda” Türkmenistanyň Prezidentiniň Kararyna laýyklykda daýhan birleşiklerine, daýhan hojalyklaryna, oba hojalyk paýdarlar jemgyýetlerine, mülkdarlara, kärendeçilere we oba hojalyk ylmy-barlag institutlaryna berilýän goldawlary belläň.

- o/h tehnikalary, gurallary we abzallary satyn almak üçin ýyllyk 1 göterim bilen, olaryň ulanyş möhletinden ugur alyp, 10 ýyla çenli möhletde her ýylda deň paýlarda gaýtarmak şertinde ýeňillikli karzlary bermäge ygtyýar berildi
- suw tygşytlaýjy tehnikalary, enjamlary, suwaryşda ulanylýan geçirijileri satyn almak üçin ýyllyk 1 göterim bilen, olaryň ulanyş möhletinden ugur alyp, 10 ýyla çenli möhletde her ýylda deň paýlarda gaýtarmak şertinde ýeňillikli karzlary bermäge ygtyýar berildi.
- suw tygşytlaýjy tehnikalary, enjamlary, suwaryşda ulanylýan geçirijileri döwlet tarapyndan satyn alyp bermek.

9-njy amaly sapak boýunça bilimi barlamak üçin test soraglarynyň dogry jogaplary

1-nji test soragy

Türkmenistanyň Suw kodeksine laýyklykda ýuridik we fiziki şahslar tarapyndan suw tygşytlaýyş tehnologiýalarynyň girizilen we suw serişdelerini rejeli peýdalanmak we goramak boýunça beýleki netijeli çäreleriň amala aşyrylan mahalynda, olara Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda nähili goldawlar berilýändigini barada jogaplar berlen. Şolardan dory jogaby belläň.

- ✓ karz we beýleki ýeňillikler berilýär.
- ✓ suwlary rejeli peýdalanmagy üpjün etmegiň we goramagyň ykdysady mehanizmi, Türkmenistanyň kanunçylygyna kesgitlenilýän ykdysady taýdan düzgünleşdirmegiň beýleki ugurlaryny hem öz içine alyp bilýär.
- goldawlar berilmitýär.

2-nji test soragy

Oba hojalygynda suwy tygşytlaýjy suwaryş tehnologiýalaryny ornaşdyrmak maksady bilen suwdan peýdalanyjylary höweslendirmek üçin 2018-nji ýylyň 12-nji oktýabrynda “Ýurdumyza oba hojalyk önümlerini öndürijileri maliýe taýdan goldamak hakynda” Türkmenistanyň Prezidentiniň Kararyna laýyklykda daýhan birleşiklerine, daýhan hojalyklaryna, oba hojalyk paýdarlar jemgyýetlerine, mülkdarlara, kärendeçilere we oba hojalyk ylmy-barlag institutlaryna berilýän goldawlary belläň.

- ✓ o/h tehnikalary, gurallary we abzallary satyn almak üçin ýyllyk 1 göterim bilen, olaryň ulanyş möhletinden ugur alyp, 10 ýyla çenli möhletde her ýylda deň paýlarda gaýtarmak şertinde ýeňillikli karzlary bermäge ygtyýar berildi
- ✓ suw tygşytlaýjy tehnikalary, enjamlary, suwaryşda ulanylýan geçirijileri satyn almak üçin ýyllyk 1 göterim bilen, olaryň ulanyş möhletinden ugur alyp, 10 ýyla çenli möhletde her ýylda deň paýlarda gaýtarmak şertinde ýeňillikli karzlary bermäge ygtyýar berildi.
- suw tygşytlaýjy tehnikalary, enjamlary, suwaryşda ulanylýan geçirijileri döwlet tarapyndan satyn alyp bermek.

T/b	Temalaryň ady we seredilýän soraglar	sah.
	Giriş	3
1	Tema: «Türkmenistanyň suw gorglary we pudaklar bilen ulanylyşy». 1. Türkmenistanyň suw gorglary we esasy pudaklar bilen ulanylyşy. 2. Suw serişdelerini sarp edijiler we ulanyjylar. 3. Tema boýunça test soraglary	4
2	Tema: «Ykdysadyýetiň pudaklarynyň suwa bolan talaplary». 1. Jemagat hojalygynyň suw mukdaryna bolan talaplary. 2. Senagat pudagynyň suw mukdaryna bolan talaplary. 3. Tema boýunça test soraglary	9
3	Tema: «Ykdysadyýetiň pudaklarynyň suwa bolan talaplary». 1. Oba hojalygy. 2. Tema boýunça test soraglary	15
4	Tema: «Suw serişdelerini bir bitewileşdirip (integrirlenen, toplumlaýyn) dolandyrmagyň (SSBD) ugurlary: dünýä tejribeleri we amalyýeti». 1. «Suw serişdelerini bir bitewileşdirip (integrirlenen, toplumlaýyn) dolandyrmagyň (SSBD) kanunçylyk esaslary. 2. Suw serişdelerini bir bitewileşdirip dolandyrmak barada düşünje. Suw serişdelerini bir bitewileşdirip dolandyrmany ulanmak boýunça dünýä tejribeleri. 3. Tema boýunça test soraglary	22
5	Tema: «Dünýäniň we Merkezi Aziýanyň suw serişdelerini ulanmagy sazlamak babatynda halkara kanunçylyk esaslary». 1. Dünýäniň we Merkezi Aziýanyň suw serişdelerini ulanmagyny sazlamak babatynda halkara we Türkmenistanyň kanunçylyk esaslary. 2. Döwletara derýalaryň suw serişdelerinden peýdalanmak babatynda Türkmenistanyň köp taraplaýyn we iki taraplaýyn şertnamalary. 3. Tema boýunça test soraglary	30
6	Tema: «Suw hojalygy boýunça milli maksatnamalar we olaryň halk hojalygy üçin ähmiýeti». 1. Suw hojalygy babatynda Milli maksatnamalarynyň halk hojalygynda ähmiýeti. 2. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy. A.: TDNG, 2019 Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň	36

	<p>Maksatnamasynyň bölegi bolan Türkmenistanyň Oba hojalyk toplumyny ösdürmegiň 2019-2025-nji ýyllar üçin maksatnamasy we suw hojalygy boýunça meýilnamasy. «Altyn asyr» Türkmen kölüniň sebitini 2019–2025-nji ýyllarda özleşdirmegiň konsepsiýasy we geçirilmeli çäreleriň meýilnamasy.</p> <p>3. Tema boýunça test soraglary</p>	
7	<p>Tema: «Suw gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän kanunçylyk esaslary».</p> <p>1. Türkmenistanyň Suw kodeksi - suw gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän kanunçylyk esasywe onuň mazmuny.</p> <p>2. Tema boýunça test soraglary</p>	41
8	<p>Tema: «Suw serişdelerini hem-de suw obýektleriniň ulgamlaryny netijeli ulanylmagynda ýerli ýerine ýetiriji häkimiýet hem-de öz-özünü dolandyryş edaralarynyň orny».</p> <p>1. Ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet edaralarynyň ygtyýarlylygy.</p> <p>2. Ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň ygtyýarlylygy.</p> <p>3. Tema boýunça test soraglary</p>	46
9	<p>Tema: «Suwy tygşytly ulanmaklygy höweslendirmek we suwdan tölegli peýdalanmak».</p> <p>1. Suwy tygşytly ulanmagy höweslendirmek.</p> <p>2. Suwdan tölegli peýdalanmak.</p> <p>3. Tema boýunça test soraglary</p>	50